

اور مو کیتابخاناسی

اولوب آرادان گتتمیشدیر.

ماننا دؤولتی نچه ایالت و ولایت بولونردی و بو بؤلگونون اساسی قدیم دؤورلردن قالان ائل سوی بیرلشمه سی و طایفا قورولوشوایدی، داها دوغروسو دؤولت بؤلگوسو طایفالارا اساسلانیردی. ایالت و ولایتلرین حاکملمری قبیلله باشچیلاری اولاردیلارکی، مرکزله تابع اولماق و وئرگی و ثرمکله یاناشی، بیر نؤوع خودمختار اولار و داخلی ایشلرینده آزاد اولاردیلار. بعضی تاریخچیلر بئله بیر فیکر ایره لی سورورلرکی، نه سببه گؤره ماننلار مادلار کیمی بؤیوک ایمپراطورلوغا چئوریلمه دی؟ بو سوآلا خصوصی جوابلار وئریرلر، لاکین بیزجه بو سوآلین جوابی چوخ ساده دیر، اودا بوندان عبارتدیرکی، قوتتی - لوللوی - ماننا خلقلری جغرافی، اقتصادی، تولید و سایره بعضی جهتلردن فرقلنسه ایدیلرده، عینی کؤکلو، دیللی واحد تورپاقلی خلقلرایدیلر و هامیسی بیگانه لره قارشى مبارزه ائدیر و آزاد اولماغا جان آتیردیلار. اونلارین هر هانسی تئز یوکسلسه ایدی، او بیرى سويداشلارینی اؤز بایراغی، اؤز قانادی آلتی و اؤز ترکیبینه آلاچاق ایدی. بو ایشده ایلک دفعه مادلار مؤفق اولدوقلاری اوچون، ماننالاری دا اؤز ترکیبیرینه داخل ائتدیلر، باشقا سؤزله دئسک ماننالار داواسیز و اؤز ایستکلریله مادلارا قوشولدولار. بو اراضی و ائتیک بیرلیک بو یئرلرین اهالیسی داخلینده او زامانلار اولدوغو کیمی، ایندی ده مؤجوددور.

مادلار ماننالارین واحد ائتیک کؤک، واحد اجتماعی و میللی هدفه مالک اولمالاری و بنالی بو مقصدلر اوغروندا چالیشماسی واقعیتینی بو فاکت چوخ آیدین گؤسته ریرکی، م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل ماد ائللری قیامیندا ایشغوز و کیمثرلردن قاباق و چوخ ماننا خلقی و دؤولتی و اونلارین شاهى "آخسرى" مادلارلا متحد اولموش و اونلارلا چيگين - چيگينه آسوریلره قارشى دؤیوشموشلر. ماننالارین مادلارلا بو محکم اتحادینی ا.م. دیاکونوف اؤز اثرینده دؤنه - دؤنه قید ائتمیشدیر. آشاغیداکی سطرلر بو جهتدن دقته لایق دیر:

«هر اوچ باشچینین (خیشتیری، مامی تیارشو، دوساننى.م.) عینی زاماندا ایشه باشلادیغی و ایسکیت شاهى (احتمال ایشپاکای) و ماننا شاهى ایله (احتمال آخسرى) متحد اولدوقلاری اوچون، قیام ائدنلر عینی زاماندا بیر نچه جبهه ده دؤیوشه مشغول اولاییلدیلر. قیام یانقین سرعتیله یاییلدی و او قدر کئچمه دی کی، اوچ ایالتین حدودلاریندان تجاوز ائتدی. گؤروروک کی، ایار (آوریل - مئه) آیین اوللرینده خیشتیرینین اوردولاری قونشو "کیشه سو" ایالتینده اولموش و او یئرلرین، هامان "کیشه سو" آدیله آدلانان، اساس قالاسینی محاصره ائتمیشلر. "کیمثرلر" (یعنی ایسکیتلر - اشکیدا) و "مادلار" (یعنی مامی تیارشونون آداملاری) و ماننالیلار اونون متحدلری گؤسته ریلیمیشلر. هامان وقت آسوریلر خطرله معروض قالمیش باشقا قالالارین سرنوشتی باره ده هاتیفدن سوآل ائدیرلر. مثلاً یوخاریدا گؤسته ریلن اوردو واسطه سی ایله محاصره اولونموش "کاریتو" قالاسی و "دوساننى ساپاردی" واسطه سی ایله محاصره یه آیینمیش، آدی ساخلانیلمامیش بیر قالا.

عینی زاماندا گومان ائدیلمیر کی، خیشتیری (کارکاشی کندی باشچیسى) و اونون قدرتلى

اوردوسو طرفیندن، هابئله کیمثرلر، ماننلار (مادلار) و سایره طرفیندن ده اونلار یاردیم یئتیشیردی.^۱ همین دؤورده آسوری شاهى اسرحدونون، ماد قیاميله اینگیلى هاتیفدن سوآللاریندان آیدین گؤرونورکی، آسوری حکومتی ماننالیلار و ماننا شاهى آخسثرینین ماد امیرلرینه یاردیمی و اونلارلا متحد اولماسى نی بیلیرلر. مثلاً بو نئچه جمله یه فیکر وئرك: "...آیا خیشتیریتی اؤز قوشونلاری ایله، آیا کیمثرلرین قوشونلاری و یا مادلارین اوردولاری و یا ماننلارین قوشونلاری و یا دشمنلردن بیرى قارا گلmişلر و نقشه جیزیرلار؟"^۲

دئمک ماد قیامى ایللرینده و گئدیشینده ماننالیلار و اونلارین شاهى "آخسثرى" اؤز سویداشلاری مادلار و اونلارین باشچیلاری و آزاد، تام کؤنوللو ایگیت ماد اوردولاری سیرالاریندا، اؤز ایستکلری ایله اشتراک ائتمیش و واحد استقلال هدفی اوغروندا اونلارلا چیگین - چیگینه آسوری میلیتاریستلرینه قارشى دؤیوشموشلر.

بوتون بونلار آیدین گؤسته ریر کی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل ماد قیامى گئدیشینده ایگیت ماننا قهرمانلاری و باشچیلاری قیام ائدن ماد خلقی ایله بیرلیکده واحد مقصد و هدف اولان استقلال، آزادلیق و منطقه ده میلیتاریزمه سون قویماق اوغروندا چیگین - چیگینه دؤیوشوردولر. بونا گؤره ده قیامین غلبه سیندن سونرا ماننا خلقی و دؤولتینین تازا یارانان ماد دؤولتینه - مادلارا قوشولماسى و واحد دؤولت و اولکه تشکیل ائتمه سی تماميله طبیعى و عادى بیر حال ایدی. □ □ □

□ بو دؤورده ماننالیلارین دیلى، ادبیاتی، خطى، موسیقی سى و هنرى همین فصلین اولینده ماننلارین ائتنیک خصوصیتی، کؤکلری و التصاقی دیللى اولمالاری باره ده دانیشدیق. بورادا ماننلارین دیلینی، الده اولان اثرلر و فاکتلار اساسیندا ایشیقلا ندیرماغا چالیشاجاییق.

کئچمیش بؤلوملرده "زئوه" دن تاپیلیمیش بوشقاب اطرافیندا کی یازى اساسیندا ماننالاردا خطدن بحث ائتمیشیک. ماننلارین او دؤورکو رسمی و دؤولت خطیندن هله لیک الده مدرک یوخدورسادا، او الیفبانین اؤزلرینه خاص میخی الیفبا و احتمال هاما ن ایلام خطى اولماسیندا شبهه یوخدور، چونکی بو دؤورده یاخین شرقین بوتون التصاقی دیللى خلقلرینین الیفباسى میخی^۳ اولموشدور. یوخاریدا گؤستر دیک کی، ماننلارین دیلى، التصاقی اولدوغو اوچون، هم هورری، همده قوتتى،

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۴۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۴۳.

۳ - آسوری شاهى ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۴ - ونجو ایله ده ماننا یا هجومو ایله ایلگیلى یازیلاریندا بیلدیرمیشدیر کی، اونو قارشیلایان ماننا شاهى اولوسونو قازدیردیغی داش قازما آنبیتینی اونا، سارقونا وقف ائتمیشدیر. بو آنبیت الدهه ائدیلمه میشدیر، لاکین اونون الیفباسینین میخی و دیلینین ماننا دیلی اولماسیندا شبهه ائتمک اولماز.

(ماد، هخامنیش، اشکانی، ساسانی. علی اکبر سرافراز و بهمن فیروزمند، تهران ۱۳۷۳، ص ۱۲۰)

لوللوبي، كاسسى و ايلام دىلىلە عىنى كۆكۈن و اونلارا اولدوقچا ياخين اولموشدور. بوندان علاوه بىلىرىك كى، بو خلقلار دىلىنىن هامىسىنىن دىلىنى، بوگونكو ايرانين غرب اراضىسىندە ياشامىش بوتون التصاقى دىللى خلقلار دىللىرىنىن مركزىندە، ادبى و رسمى لىك جەتەن، چوخ اينكىشاف ائدىب، مەن ايلار بويو رسمى ادبى دىل اولموش ايلام دىلى ايدى.

آسيانى خلقلار دىلىندە دانىشاندا، ماننا دىلىندە اشارە ائتمىشيك، بورادا يالنىز آسيانى دىلار و ماننا دىلىنىن تورك دىلىلە عىنى كۆكلو اولماسىنا، باشقا سۆزلە دۆسك، ماننا دىلىنىن چاغداش تورك - آذرى دىلىلە عىنى كۆكلو اولماسىنا دىر نمونەلر گۆستەرىرىك:

۱ - سومثر دىلىندە اولدوغو كىمى، ماننا دىلىندە "آتا" يا "آدا" دىيردىلر، حتى بوگون بئله بعضى آذرى كندلرىندە "آتا" سۆزونون يثرىنە "آدا" ايشلەنىر.

۲ - ماننا دىلىندە خان كلمەسى بوگونكو آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، "خان" مەناسىندا ايشلەنىشىدىر. نمونە اولاراق "شوماخان" آدىنى گۆستەرىلەرىك. كۆچمىشە گۆستەردىگىمىز كىمى، بو كلمە ايلام خلقي داخلىندە عىنى همىن مەنادا ايشلەنىشىدىر.

۳ - "تاش" شكىلچىسى ماننا دىلىندە، بوتون قديم و معاصر تورك دىللىرى او جملەدن آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، خصوصى ايسملردە ايشلەنىشىدىر. نمونەلر:

۱ - شىموت وارتاش ۲ - لى لا ايرتاش ۳ - اون تاش قال ۴ - باتاش.

۴ - تورك دىللىرىندە "آتلا" آدى خصوصى ، اينسان آدى كىمى مشهوردور. بو آد ماننالاردا اولموشدور. مثلاً "هورپ آتلا" آدى كىمى.

۵ - ماننا دىلىندە بوگونكو آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، "اوج" سايىسى "اوش" و "قايا" كلمەسى بۆيوك داش مەناسىندا ايشلەنىشىدىر. "اوش قايا" (بوگونكو اوسكونون قديم آدى) آدىندا اولدوغو كىمى.

۶ - مەناسى دقيق اولماسادا، "آت" كلمەسى بىر سىرا قديم ماننا كلمەلرىندە نظره چارپىر. مثلاً: آت تاركىت تا - آت كال شو - آت كال سو.^۱

ماننالار دىلى موسىقىسى بارەدە قاباقكى فصىللردە دانىشمىش و گۆستەرمىشيك كى، عاشىق سازى و اونون چالما طرزى ماننالاردا عىنى ايله توركلردە كى كىمى اولموشدور. بورادا بونودا علاوه ائتمەگى لازىم بىلىرىك كى، ماننالاردا سازلارنى چالاندا شېهە سىز اوخويار و مەئن شەردن يارارلارمىشلار. بونسوز اولماز، شەرايله موسىقى لاپ ايلك زامانلاردان بىرى - بىرىنە باغلى اولموشلار. بحث ائدىگىمىز همىن ۸ - ۹ - ۱۰ - نجى يوز ايللىكلردە ماننا عاشىقى چالاركن، شېهە سىز سازىنى سۆزلە هماهنگ ائدر و خلق شەرىندە - باياتىدان فايدالاناردى. اوناگۆرە بو تورك شەفاى خلق ادبىياتى شەرى نۆوعوندا استفاده ائدرمىشلىكى، او عصرلردە بو شەرى نۆوعو تورك فولكلوروندا

موجود اولموش و خلق داخلینده گئیش یا یلمیشدیر. بو واقعیته ده او تاریخی فاکت ثبوت ائدیر کی، همین بو یوز ایلیکلره یاخین یا شامیش "آلپ ارتونقا" (همان افراسیاب دیر- م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلده یا شامیشدیر) نین اولومو ایله علاقه دار خلق طرفیندن قوشولموش بایاتیلار- آغیلار زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر.^۱ بونا اساساً دئییه بیلهریک کی، ماننا خلقی و عاشیقلاری دا شفاهی خلق شعری و یا او زامانین بایاتیسیندان موسیقی ایله یاناشی استفاده ائتمیش، سازچالارکن اوندان یارارلانمیش و شبهه سیز اوزلری ده شعر قوشموشلار. یاسدا شعر و موسیقیدن یارارلانان بیر توپلوم شبهه سیز توی و شنلیک مراسیمینده اونلاردان داها چوخ فایداالاناردی. دئمک بحث اولونان دؤورده ماننا توپلوموندا گئیش خلق کوتله لری موسیقیدن گئیش صورتده استفاده ائدردی آنجاق بو موسیقینین نؤوعلری، فورم و شکیللری، اجرا طرزی و سایره سی باره ده هله الیمیزده هئچ بیر فاکت و مدرک یوخدور، اومودوموز وارکی، گله جک آختاریشلار بو مبهم مسئله نی ده ایشیقلا ندیر اچاقدیر. آنجاق بونو علاوه ائتمک لازیم گلیر کی، بو موسیقی هم تک، همده دسته جمعی شکیلده آلتلرله اجرا اولموشدور. □ □ □

ادبیات

بحث ائتدیگیمیز بو اوج یوز ایل سوره سینده ماننا خلقی داخلینده ادبیاتا گلدیکده ایسه دئمه لی ییک کی، یوخاریدا گؤستردیگیمیز ساز شعریندن آغی و بایاتینین (او دؤورلر بایاتی آغی، لایلا و سایره بایاتی نؤوعلارینین نه آدلا آدلاندیغینی بیلمیریک) آلپ ارتونقا زامانی یعنی م.ق. سگیزینجی یوز ایلیگین سونلاری و یئددینجی یوز ایلیگین اوللرینده اولماسی و نمونه لرینین زمانه میزه گلیب چاتماسی بیر سیرا واقعیترلر، تاریخی حقیقتلر و خصوصیه ماننلار داخلینده ادبیات مسئله سی اوزه ریندن ابهام پرده لرینی معین درجه ده آچیر. بو مسئله لر بونلاردیر:

۱ - منظوم اثرین - بایاتینین م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده ماننا خلقلری داخلینده اولماسی او دئمکدیر کی، بو و بوکیمی منظوم اثرلر او دؤورلردن چوخ اوللردن، نه تکجه ماننلار بلکه اونلاردان چوخ - چوخ اوللر یعنی م.ق. ایکینجی و اوچونجو مین ایلیکلردن و حتی اوندان قاباقلاردان، ماننلارین بابالاری و اولو بابالاری قوتتی، لوللوبی، ارتته، هوری، کاسسی، ایلام، گیلزان، مئتاننی، خلقلری و ائللری فولکوروندا یارانماغا باشلامیشدیر و شبهه سیز بو عنعنه نه تکجه او زامانکی یاخین شرقین التصاقی دیللی ائللری، خلقلری و توپلوملاریندا اولموش، بلکه او، خزر دریاسی و آرال گؤلر آراسیندا و دؤرد طرفینده یا شامیش التصاقی دیللی خلقلرین شرقدن غربه و عکسینه ائله جه ده شمالدان جنوبا و عکسینه اولموش آردی کسيلمز کوچمه، آخین و گل - گئتلری ایله شرقدن غربه و عکسینه گئتمیش، منتقل اولموش و نتیجه ده بو منظوم فورم مضمون، شکیل، قافیه، وزن و سایره جهتدن واحد و عموم التصاقی دیللی خلقلرین منظوم فولکلوریک بیر ژانری شکیلینه

دوشموشدور.

هله ایلام، کاسسی و هورری خلقلرینین اثرلری کفایت قدر ترجمه ائدیلمه‌میش و قطعی شکلیده دئییه‌بیلمه‌ریک کی، اونلارین داخلینده منظوم اثرلر نه قدر، نه شکلیده و فورمادایدی و شبهه‌سیز بو مسئله و علمی پروبلثم ایلاملارین شیکاگو دارالفنونو موزه‌سینده ساخلانیلان اون مین داش یازما لؤوحه‌سینین اوخونوب آچیقلاماسی نتیجه‌سینده حل اولاجاقدیر. لاکین هله‌لیک سومرلرین مختلف لؤوحه‌لری، داستانلاری، قهرمانلیق داستانلاری و سایرہ‌سینین ترجمه اولوب یاییلماسی و الیمیزده اولان نمونه‌لریندن گؤروروک کی، او التصاقی دیللی و ماننا-مادلارین دا اولو بابالاری اولموش خلق داخلینده شعر و منظوم اثرلر اولموشدور. دوغرو دور کی، بو اثرلرین اورژینالی ايله هله‌لیک تانیش اولمادیغیمیزدان، اونلارین اساس شکلی، فورمو، قافیه‌سی، وزنی و سایرہ بدیعی خصوصیتلری باره‌ده، آوروپا عالیم‌لرینین بو باره‌ده وئردیکلری، معلومات باخمایاراق،^۱ قطعی بیر سؤز دئییه‌بیلمه‌ریک، لاکین اونلارین بیر سیرا خصوصیتلری باره‌ده فیکر سؤیله‌مک اولار. بو خصوصیتلر بونلاردیر:

الف) یاخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری و ائللری داخلینده، تاریخه معلوم اولان زامانلاردان، یعنی م.ق. ۵ و ۶ - نجی مین ایلیکلردن منظوم اثر، شعر، وزلی اثر و یازی اولموشدور.

ب) شبهه‌سیز بو اثرلر زامان - زامان، عصرلر اؤتدوکجه بو خلقلر داخلینده یارانمیش و زامان کئچدیکجه‌ده فورم، شکیل، وزن و سایرہ جهتدن شکله دوشوب گؤزللشمیش و قافیه و بدیعی جهتلرده کسب ائتمیشدیر.

ج) بشر توپلوموندا بوتون خلقلرین تاریخه معلوم اولان دؤورلریندن بللیدیر کی، بوتون یازیلی ادبیاتلاردان قاباق خلقلر داخلینده، هر خلقین اؤزونه خاص آغیز - شفاهی ادبیاتی، فولکور و اولموش و بو آغیز ادبیاتی هم یازیلی ادبیاتلارین ایلك تمل داشلارینی قویموش، یازیلی ادبیاتلار اونلارین اساسیندا شکله دوشوب فورمالاشمیش، همده زامان کئچدیکجه اوندان قیدالانمیشدیر. بوندان علاوه بوتون خلقلرین آغیز ادبیاتی - فولکور و او خلقین یازیلی ادبیاتینین یارانماسیندان چوخ - چوخ قاباق، یوز ایللر و حتی مین ایللردن قاباق ساده، ساوادیسز و عوام خلق داخلینده تدریجله، حادثه‌لر و اولایلار باش وئردیکجه، تاریخ ایره‌لی گئتدیکجه یارانمیش، چشیدلی فورم و شکیللر، نظم و نثر شکیللری کسب ائتمیشدیر و محض همین شفاهی ادبی اثرلرین مضمونو، فورم و شکیللری سونرالار یازیلی ادبیات یارانماغا باشلادیقدا، اونون ایلك تمل داشلارینی تشکیل ائتمیشدیر.

۱ - بهشت و دوزخ در اساطیر بین‌النهرین، ن.ک. ساندروز، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران ۱۳۷۳.

گیل گمیش، کهن‌ترین حماسه بشری، کتاب هفته، شماره ۱۶، اول بهمن ماه ۱۳۴۰.

۲ - م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلرده آلپ ارتونقانی و فاتیله علاقه دار خلق طرفیندن قوشولموش، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز آغیلارین وزنی تامامیله بو گونکو بوتون تورکلر، او جمله دن آذری تورکلری بایاتیلارینین وزنیدیر، یعنی هر مصراعی یئددی هجadan عبارت اولموش و داخلی بؤلگولری ۳×۴ و یا ۴×۳ دن عبارتدیر. بو گون بوتون آذریلر و تقریباً بوتون تورک دیللی میللتلرین آغیز ادبیاتیندا گئیش شکلیده یاییلان بایاتینین، آنادولو تورکلرینین دیلیله دئسک، "شرقی" (مختلف تورک خلقلرینده چئشیدلی آدلارلا آدلانیر و مختلف مضمونلو نووعلاری بایاتی، آغی، لای لا، ...) نین هامیسینین وزنی عینی، یعنی آلپ ارتونقایا یازیلیمیش آغیلارین وزنی کیمی هر مصراعی یئددی هجالی و داخلی بؤلگولری ۳×۴ و یا ۴×۳ دن عبارتدیر.

دئمک، بو گون خلقیمیز داخلینده گئیش یاییلان، حیات، یاشایش، تاریخ و حتی سیاسی حادثه لرله آدیم - آدیم آياقلاشان و حیات حادثه لرینه درحال و ان کسکین، اینجه و دولغون شکلیده عکس العمل گؤسته رن بایاتیلاریمیزین وزنی، تاریخی فاکتورلار اساساً، آزی ۲۸۰۰ ایل بوندان اولدن خلقیمیز داخلینده اولموشدور، همده بو گونکو بایاتیلاریمیز، آلپ ارتونقایا یازیلیمیش آغیلار کیمی، یالنیز دؤرد مصراعدان عبارت اولموشلار.

آلپ ارتونقانی و فاتیله حصر اولموش آغیلارین هامیسینین معین شکل، فورم، حجم و وزنده اولماسی آیدین گؤسته ریر کی، بایاتی آلپ ارتونقا زامانیندا تامامیله شکله دوشوب فورمالاشمیش ایدی، یعنی اوندان چوخ قاباقلار ماننا خلقی داخلینده یارانماغا باشلامیش و مین ایللر بویو خلق طرفیندن وزن، شکل، حجم و سایره جهتدن تکمیل لشمیشدیر. بودا تامامیله مباحثه سیز عادی و طبیعی بیر حیات حقیقتیدیر کی، هر بیر توپلومدا اینسانلارین ذوقو، گؤزللیک حس لری، دو یغولاری، زامان کئچدی کجه، ایشله ییب، گؤزللیک آردینجا گزرک آختاریر، سؤزلری فیکرلره مناسب شکل، فورما و سیرادا دوزور و نتیجه ده اولجه سربست شعر، سونرا هجا وزینده و نهایت داها چوخ موسیقی ایله بیرلیکده اولان عروض وزینده شعرلر یارادیر.

دئمک، بو گونکو آذری خلقینین آغیز ادبیاتیندا گئیش یاییلان بایاتی آزی دؤرد، بئش مین ایل اولدن تدریجیه فورمالاشراق، حال حاضرکی شکله دوشموشدور. بو تدریجی فورمالاشماغی آیدینجاسینا آلپ ارتونقانی خلق طرفیندن قوشولموش آغیلارین قافیه لنمه سیله چاغداش بایاتیلاریمیزین قافیه لنمه سینده مشاهده ائدیریک. مسئله بوندان عبارتدیر کی، اگر بو گونکو بایاتی و آغیلاریمیز "آ - ب - آ" شکلینده، یعنی بیرینجی، ایکینجی و دؤردونجو مصراعلار هم قافیه و اوچونجو مصراعین قافیه سی آزاد دیرسا، آلپ ارتونقا زامانیندا کی بایاتیلار "آ - آ - آ - ب" شکلینده، یعنی بیر، ایکی و اوچونجو مصراعلار هم قافیه و دؤردونجو مصراعین قافیه سی آزاد ایدی. ساده سؤزله دئسک، آغیز ادبیاتیمیزدا بایاتینین قافیه لنمه سی سون اوچ مین ایل سوره سینده ده ییشمیش و حاضرکی حالا دوشموشدور.

۳ - فولکلور و موزدا بایاتینین نئچه مین ایل سوره سینده زامان - زامان شکله دوشمه سی او

دئمکدیر کی، شبه سیز، بایاتی ایله یاناشی خلق طرفیندن آغیز ادبیاتیمیزین چئشیدلی شعر نؤوعو، فورمو و ژانرلاری دا تدریجیه و تاریخی حادثه لرله ایلگی لی یارانیب، ده ییشیب و شکله دوشموشدور. مثلاً منظوم مثلر، آتالار سؤزلری، حکمتلی سؤزلر، مثلر، سایالار،...
بونونلا بیز اونو دئمک ایسته میریک کی، فولکلور موزون حال حاضرکی منظوم نؤوعلارینین هامیسی اسکی دؤورانلاردان اولموش و یا فورمالاشماغا باشلامیشدیر، یوخ، بو اوزون فاصله ده شاید مختلف منظوم فولکلور نؤوعلاری دا یارانیب، سونرالار یا آرادان گئتمیش و یا شکلی ده ییشه رک، بو گونکو منظوم فولکلور نؤوعلارینا چئوریلیمیشدیر. هر حالدا، شبهه سیز، ان قدیم دؤورانلاردان آغیز ادبیاتیمیزین منظوم بایاتی نؤوعو ایله یاناشی چئشیدلی باشقا منظوم شکیللری ده اولموشدور کی، اونلارین باره سینده هله لیک یئنه ده "دیوان لغات الترک" اثرینده کی منظوم مثلر و آتالار سؤزلرینی گؤستریمک اولار. نمونه اولراق "تسیز ترک بلماس، باشسیز بورک بلماس" ^۱ مثلینی گؤستره بیله ریک.

بئله لیکه دئییه بیله ریک کی، بحث اولونان م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایللیکلرده ماننلار داخلینده یایلمیش منظوم فولکلورون چئشیدلی نؤوعلاری دا اولموشدور.

۴ - بحث اولونان دؤوراندا ماننلار داخلینده بایاتی و عمومیتله منظوم فولکلور نؤوعلارینین اولماسی، هاما زامانلار فولکلور موزدا نثر اولان اثرلرینده: ناغیللار، داستانلار، قهرمانلیق داستانلاری و سایره نین ده اولماسینی آیدین گؤستریر، چونکی:

الف) بوتون شفاهی ادبیاتلاردا نثر اثرلری، طبیعی اولراق، داها اول، شعردن قاباق و یا هئچ اولمازسا، اونونلا یاناشی میدانا گلمیشدیر. دوغرودان دا آغیز ادبیاتینین منظوم و یا نثر اثرلرینین اول یارانماسینی دئمک اولماز، اونلارین هر ایکسی یاناشی، عینی زامانلاردان فورمالاشماغا باشلاپ، زامان کئچدیکجه نسیلدن نسیله تکمیللشمیشدیر. منطق باخیمیندن فولکلوریک نثر اثرین داها اوللر یارانماسی عاغیلا باتار اولسادا، موسیقینین اوندان دا قدیم اولماسی و موسیقینین طلبی نتیجه سینده، منظوم و آهنگدار سؤزون ده آزی و شبهه سیز عینی زاماندا نثرله بیرلیکده یارانماسی فیکرینی عاغیلا تلقین ائدیر.

دئمک، بحث ائتدیگیمیز ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایللیکلرده ماننا آغیز ادبیاتیندا ناغیل، داستان و عمومیتله نثر اثرلرینین اولماسی و میدانا گلمه مقدراتی اونون منظوم بؤلومونون مقدراتینا مالک اولموشدور. یعنی آلپارتونقا زامانی بایاتیلارینین فورمالاشماغا باشلاماسی، زامان - زامان تکمیللشمه سی جریانینین تاریخی نئچه مین ایل اوندان اوله، سومثر، ایلام، کاسسی، ارته، هورری، قوتتی و لوللوویلر دؤورونه گئدیب چاتدیغی کیمی، نثر اثرلرینین یارانیب شکله دوشمه سی ده هاما دؤورلردن و هاما خلقلرین فولکلورو ایله ایلگیلی اولموشدور.

مسئله‌نی بیر قدر اطرافلی و ده‌رین آراشدیرماق لازیمدیر.

مسئله‌نی ده‌رین و گئنیش شکیلده آراشدیرماق اوچون بیلیمک لازیمدیر کی، بحث اولونان یوز ایللیکلرده ماننا آغیز ادبیاتیندا هانسی ناغیللار، داستانلار و قهرمانلیق داستانلاری اولموش و یا اولماسی احتمالی گوجلودور؟

ماننا آغیز ادبیاتینین بحث اولونان دؤورده کی منظوم اثرلریندن هله‌لیک الیمیزده و نمونه اولمادیغی کیمی، اونون نثر اثرلریندن ده الیمیزده نمونه و سند یوخدور، حتی اگر او دؤوره یاخین ماننا آغیز ادبیاتی شعریندن آلپارتونقانین اولومونه حصر اولموش آغیلار بیر سند نمونه اولاراق الده‌دیرسه، بو فولکلورون نثریندن بو نمونه و اورنکلرده الیمیزده یوخدور، لاکین عوضینده باشقا مهم سند و مدرکلر الده‌واردیر.

بو مدرکلر هانسیلاردیر؟

گله‌جک ده "واحد هنر و صنعت آتموسفیری" بؤلومونده گئنیش شکیلده گؤره‌جه‌بیک کی، بحث اولونان م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایللیکلر و اوندان نئچه مین ایل قاباقلاردان بو گونکو ایرانین، شمالی و جنوبی آذربایجاندا ایچینده اولماق شرطیله، بوتون غربی ایالت و ولایتلری، همدان، اسدآباد، کاشان، قزوین، زنجان، سونقور، خزرین جنوب و غرب ساحیللری، حتی زاقروس داغلارینین غرب یاماجلاری و ترکیه و عراق کردستانی منطقه‌لرینده، م.ق. دؤرد و بشینجی مین ایللیکلردن ائتتیک و کوک جهتدن عینی، دیل و عنعنه جهتدن بیر - بیرینه یاخین اولموش ارته، ایلام، کاسسی، هورری، مئتاننی، سایبر، گیلزان، قوتتی، لوللویی، اورارتو، ماننا، ماد، اوتی، کاسپی و ... کیمی التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار. بو خلقلرین اقتصادی، مدنی، هنر و صنعت باخیمیندان بیر - بیرله یاخین علاقه‌لری اولموشدور. بو ایلگی اونلاردان قالان اثرلرده آچیق و آیدین نظره چارپیر.

دئیمک، آدلارینی چکدیگیمیز منطقه‌لرین خلقلری بحث ائتدیگیمیز یوز ایللیکلر و اوندان چوخ قاباقلاردان واحد صنعت و هنر آتموسفیرینده یاشامیش، اینجه صنعت، هنر، معمارلیق، زرگریک، فلز اوزهرینده ایشله‌مک و ... جهتدن بیر - بیرله علاقه‌دار، بیر - دیگرینه باغلی، یاخین اولاراق تأثیر ائتمیشلر. بو علاقه، واحد صنعت و هنر آتموسفیری، دیل یاخینلیغی و ائتتیک وحدت، شبهه‌سیز، اونلارین آغیز ادبیاتینین دا کلی یا جزئی شکیلده بیر - بیرینه یاخینلیق و آزی تأثیر ائتمه‌سینه سبب اولمایا بیلمزدی.

سومئر دؤورونده بابل و بین‌النهرینین مختلف شهر دؤولترینین ارته‌ایله - بوگونگو غربی آذربایجانلا اقتصادی، سیاسی، دینی علاقه و یاخینلیقلاری باره‌ده "غربی آذربایجاندا ایلک حکومت و مدنیّت" بؤلومونده گئنیش بحث ائتمیش و گؤستریمیش کی، اونلارین آراسیندا کی بو اقتصادی، صنعتی، هنری و مدنی ایلگی و علاقه ایستر سومئرلرین حاکمیتی، ایستر سه اککدلرین حکمرانلیغی دؤورونده دوام ائتمیش و هئچ وقت آردی کسيلمه‌میشدیر. حتی هامان بؤلومده گؤستریمیش کی،

آراتتا و بین النهرین شاهلاری آراسینداکی سیاسی علاقہلر و ائلچی گؤندرمہلر جریانیندا ارتتہ شاہی، کاهینلری و شوراسی اوروک شہرینین بؤیوک قادین آلاہی اولموش "اینانا - Inanna" نی اؤزلہرینینکی بیلہرک، اونو طرفدن ایستہمیشلر.

او دؤورلر بین النهرین، ایلام و کاسسی حاکم دایرہلری نمایندہلرینین ارتتہ یه - چاغداش جنوبی آذربایجانین غربینہ گلیب - گئتمہسی، اونلارین دینی، هنری، عنعنہ، صنعت و سایره وحدتی اونلارین آراسیندا اولموش آغیز ادبیاتی - فولکلوروندا وحدتی، آز - چوخ یاخین اولماسی، موضوع و ژانر - تۋوع جہتدن چوخ یاخین و تقریباً عینی اولماسینی شبہہ سیز ائدیر. ہم بو، ہمدہ کؤک بیرلیگی بئلہ بیر فیکری ایرہلی سورمہ گہ امکان و ثریر کی، دئیہ ک اونلارین عینی کؤکلر فولکلورلارینین اینکیشاف خطی دہ چوخ یاخین اولموش و محیط و تاریخ شرایطلہ ایلگیلی تازا و یارانان فولکلور نمونہلری و تۋوعلاریندا بونلارین یاخینلیغی و وحدتی اولموش و یارانان اثرلر بوتون یاخین شرق منطقہسی و خصوصیلہ التصاقی دیللی خلقلرین یاشادیغی جغرافی شرایطین هامیسی ایلہ علاقہدار اولموش، بو جغرافی محیطین محصولو اولموشدور. "کوراوغلو" داستانی دا سونرالار، بیر - بیریندن اوزاق اولمالارینا باخمایارق، بوتون تورک دیللی خلقلر داخلیندہ یاییلمیش و بو گون اونلارین ان مہم میللی قهرمانلیق داستانلاریندان بیریدیر و بو خلقلرین هامیسیندا کوراوغلونون یئرلشدیگی منطقہ "چنلی بئل دیر.

قیلقمیش داستانینداکی حادثہلرین باش وئردیگی یئرلر بو فیکریمیزی تمامیلہ تأیید ائدیر، چونکی بشریتین بو ان قدیم قهرمانلیق داستانیندا باش وئرن حادثہلر سومثرلرین وطنی بین النهرین دن توتموش چاغداش آذربایجان اراضیسی و خزر دنیزینی احاطہ ائدیر.

بیلیریک کی، "قیلقمیش" و یا اصلیندہ اولدوغو کیمی "بیلقمیش" داستانی سومثرلرین ایلک حاکمیتلری دؤورو، اونلارین بین النهریندہ (بابیلدہ) یاشاییب حکم سوردوکلری ایلک دؤورانلار هامان خلق طرفیندن و هامان خلق داخلیندہ یارانمیشدیر. بو دؤورانلاردا سومثرلر اورتا آسیادان تازا گلیمیش، خزری و یوللاری اوزہریندہ کی چاغداش آذربایجان دیارینی تانیمیش و سارایلار، معبدلر و ائولر تیکمک اوچون لازیم اولان آغاج و داش ماتریاللارینین مرکزی و معدنی اولان و ائللرینین معین قوللارینین سئوہرک یورد سالیب قالدیغی او زامانکی آذربایجان و غربی آذربایجان - ارتتہ = آراتتایلہ یاخیندان ایلگی و علاقہدہ ایدیلر.

بونلار آرتیق بوگون علم عالمینہ معلوم اولان مسلم تاریخی واقعیتلردیر. ائلہ بونا گؤرہدہ بو یئرلرین هامیسی قیلقمیش قهرمانلیق داستانیندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. داستانا مراجعہ ائدک:

۱ - قیلقمیش انکیدوایلہ تانیش و دوست اولاندان سونرا، بیرلیکدہ گؤردوکلری ایشلردن بیر "خومبہ بہ" نی اؤلدورمکدیر. اؤلکہلر و تورپاق آلاہی "ئن لیل" "خومبہ بہ" نی "سیدر" اورمانلارینا (هامان ارتتہ = آراتتا و یا چاغداش غربی آذربایجانین غربی داغلیق منطقہسی) گؤزتچی قویموشدور کی، خلقی اورادان قاچیرتسین. او، مٹشہ دن چؤلرہ گلیر و خلقی اؤلدورور، ظلم ائدیر.

قیلقمیش دوستو انکیدوایله "خومبه به" نی اؤلدورمک اوچون "سیدر" اورمانلارینا گئدیر و "خومبه به" نی اؤلدورورلر. دئمک قیلقمیش اوللردن سیدر مئشه سی، ارتته و شبهه سیز اورانین اطراف یئرلریله تانیش ایدی.

۲ - "اوروک" شهر دؤولتی شاهی قیلقمیش، ان یاخین دوستو و چوخ سئودیکگی یولداشی "انکیدو" اؤلدوکدن سونرا، اؤز اؤلومو حاقدان دوشونور و اؤلمزلیک، جاویدانلیق فیکرینه دوشور، اونو الدهه ائتمک اوچون هر یانی گزیب آختاریر و کاهینلرین مصلحتیله، جاویدانلیغا چاتیپ "دئله مان" - خزر دنیزینده یاشایان "اوتنا پیشتیم" آدلی شخصی تاپیب، اوندان بو ایشین سیررینی اؤیرنمک اوچون بین النهرینین جنوبوندا یئرله شن "اوروک" دان چاغداش آذربایجان یولوایله خزره گلیر. (همدان - قزوین یولوایله یوخ، چونکی خزره گئتمک اوچون یاخین اولماسینا باخمایاراق، سومرلر هله او یولایله تانیش دئییلدیرلر و آذربایجان یولوایله گلدیکلری اوچون، اورانی تانییردیلا).

۳ - قهرمان، یولو اوستونده ارتته نین شرقینده یئرله شن "میشوو" (مشو = ماشو) داغیندان، یعنی بو گونکو جنوبی آذربایجانین قلبینده یئرله شن، گونئیله مرندین آراسیندا اولان داغدان کئچیر. بو داغین آدی احمد شاملونون ترجمه سینده "مشو" و دوقتور حسن صفوینین ترجمه سینده "ماشو" یازیلیمیشدیر. قیلقمیش داستانیندا بو داغ ایکی ذیروهللی - قولله لی گؤسته ریلیر. دوغرودان داغین ایکی ذیروهللی، قله سی واردير. اولارین بیرى جنوبدان - شبستردن گؤرونور، ایکینجیسی ایسه اونون آرخاسیندا دیر و شبستردن گؤرونمور، لاکین مرنددن گؤرونور.

۴ - نهایت قیلقمیش خزر دنیزینین کناریندا دئله مانا چاتیر و اورادان گمی ایله دنیزین ایچینده یاشایان و اؤلمزلیگه چاتمیش "اوتنا پیشتیم" ی تاپیر و دنیزین آراسیندا اؤز ایسته گینی اونا دئییر. ابدیتته چاتمیش شخص قیلقمیشه دئییر کی، چون سن یاتیرسان و یاتماق سنین وارلیغیون جزوو اولموشدور، بونا گؤره ده سن داها جاویدانلیغا چاتا بیلمزسن، یاخشییسی بودور کی، اؤز وطنیه قایدیب، اورادا خلقالین و وطنیه الیندن گلن خدمتی ائدیب، سونرا حیاتلا و داعلا شاسان. قیلقمیش بئله ده ائدیر.

۵ - قیلقمیش اوتنا پیشتیم دن آیریلاندا اوتنا پیشتیمین آروادی ارینه دئییر کی، قیلقمیش بو قدر زحمت چکیب گلمیشدیر، اونا بیر هدیه وئر. اوتنا پیشتیم قیلقمیشه دئییر کی، دنیزین معین یئرینده، سویون تکینده بیر تیکانلی بیتگی واردير کی، اونو یثین قوجا جاوانلاشار. قیلقمیش گمی ایله قایداندا، او بیتگی اولان یئرده آیاغینا بیر داش باغلا ییب دنیزین ته کینه جومور و زحمتله او بیتگینی دریر و قایدیر. لاکین دنیز سفری باشا چاتاندا، قیلقمیش دریا کناریندا سودا یوینوب تمیزله نرکن، بیر ایلان بیتگینین قوخوسونو دویوب گلیر و اونو تمامیه یثیر و قیلقمیشین الی نه جاویدانلیغا چاتیر، نه ده جاوانلا شیر.

دئمک بو داستانین باش وئردیکگی اساس یئرلر بین النهرینین جنوبوندا یئرله شن "اوروک" شهری،

آذربایجان دیاری و خزر دیزی دیر. بو یئرلردن بین‌النهرینین داستانین اؤزو و قهرمانین میداننا گلدیگی اساس و ایلکین یئر اولماسی اولدوقجا طبیعی و عادی بیر ایشدیر. بو یئر داستان یارادان خلقلین دوغما آنا یوردو اولموشدور. لاکین میشو داغی و خزر دیزینین داستاندا مهم و اساس یئر توتماسی دقته لایق‌دیر و آچیق‌لانیلاسی مسئله‌دیر. □ □ □

میشو داغی

قیلقمیش جاویدانلیغی تاپماق اوچون خزر دیزینه دوغرو گئدرکن میشو داغیندان کئچیر. بو داغین ایکی ذیروه‌سینین آراسیندان، گون چیخان یئردن، غول - عقربلرین اجازه‌سیله، اوزون و ده‌رین ظلمتدن کئچیر. نه اوچون داستاندا بو یول، اورمو گؤلونون شمالیندان اولان اوزون و چتین یول سئچیلیمیشدیر؟ حالبوکی، بین‌النهرینین جنوبوندا یئرلشمیش اوروک شهریندن خزر دیزینه، اورمو گؤلونون شرق طرفیندن، یعنی چاغداش خانقین، اسدآباد، زنجان و رودبار خطی داها یاخین اولاردی. بو ایشینده معین علت و سببیری اولموشدور. فیکریمیزجه بو سببلرین مهمیری بونلاردیر: □ □ □

تاریخی شخصیت و افسانه قیلقمیش

تاریخ بویو بوتون خلقلر و میللتلر داخیلنده یارانمیش داستانلارین هر بیرینین معین تاریخی حادثه و یا شخصیتله علاقه و ایلگیسی اولموشدور. قدیم داستانلاردان "آلپ ارتونقا" داستانینین قدیم تورکلرین تاریخی شخصیتی - باشچیسی اولموش "آلپ ارتونقا" (افراسیاب) ایله ایلگیلی اولاراق یانماسی و چاغداش کوراغلو داستانینین ۱۷ - نجی عصرده اولموش همین آددا خلق پهلوانی و قوچاغینین آدی و قهرمانلیغیندان سو ایچمه‌سی نی شاهد و نمونه گوستریمک اولار. اسکی سومرلرین قهرمانلیق داستانین اولموش "قیلقمیش" داستانین دا هامان دؤورلرده بین‌النهرینین جنوبی قسمتلرینده یئرلشمیش "اوروک" شهر دؤولتینین شاهی، باشچیسی تاریخی شخصیت "نین سون" ون اوغلو قیلقمیش له ایلگیلی و علاقه‌دار اولموشدور. "اوروک" شهر دؤولتینین باشچیسی - شاهی اولموش قیلقمیش ده، شبهه‌سیز، او دؤورون بوتون بین‌النهرین باشچیلاری و شاهلاری کیمی، اؤز شهرینده تیکدیریمک ایسته‌دیگی قصرلر، سارایلار، عبادتگاهلار و بنالارا لازیم و ضروری اولان داش و آغاج ماتریاللارینی الده ائتمک اوچون، هابئله شهری، دؤولتی، توپلومو، اوردوسو، اؤز ساراییندا و اعیان - اشرافلارینین ساریلاریندا کی معشوقه‌لری، زینتلی یاشاییشلری، ساریلارین زینتی، بزه‌مه‌سی، طنطنه‌سی اوچون لازیم اولان چئشیدلی فلزلر، قاب - قاجاق، قیزیل، گوموش، معمار، زرگر، اوستا، بننا، فعله و ایشچی قوه‌سی الده ائتمک دن اوتهری ارته = آراتا ایله ایلگیلی ایدی، آرا - سیرا اورایا هیأتلر، نماینده‌لر و حتی اوردولار گؤندرمیش، هجوملار تشکیل ائتمیش و چوخ احتمال اؤزوده بو اوردو یوروتمه‌لرده

اشتراک ائتمیشدیر. هر بیر حالدا قیلقمیش شاه ایستر تاریخدن، ایستر سه اؤز حیاتیندا ارتته = آراتتا، یعنی چاغداش غربی آذربایجانین داغلاری و جغرافی وضعیتتی ایله تانیش اولموشدور. بو یئرلرله تانیش اولدوغو اوچون ده قیلقمیش انکیدو ایله بیرلیکده "سیدر" مثنیسی گؤزتچیسی، قورخونج، اینسانلاری اؤلدورن "خومبه به" نی اؤلدورمه یه گئدیر و اؤلدورور. بونوندا نتیجه سینده، طبیعی اولراق ارتته نین شرقینده یئرله شن و غربدن زاقروس داغلاری و شرقدن ساوالان و "بوزقوش" داغلاری ایله یاپیشیق اولان، اورمو گؤلونون شمالیندا یئرله شن میشو و سیرا داغلاری و اورالاردان خزر دیزی نه گئدن یوللارلا تانیش اولموشدور. دها گئنیش دئمک ایسته سک، بوتون بین النهرین حاکم دایره لری کیمی، قیلقمیش ده ارتته - خزر و بونلارین آراسیندا کی اراضی ایله، یعنی بو گونکو جنوبی آذربایجانین اساس مرکزی قسمتتی ایله تانیش اولموشدور.

بونو دا قید ائتمک ضروریدیر کی، میشو و آدلی داغین جنوبی آذربایجاندا اولماسیندان علاوه، شمالی آذربایجاندا، آراسین شمالیندا همین "میشو" آدیندا داغ واردیر. بو واقعیت قیلقمیش داستانین یارانما پروسئسینده آذربایجان اراضیسی ایله باغلی اولماسینی گوجلندیریر، قطعی لشدیریر. □ □ □

تاریخ و "قیلقمیش" افسانه سی

بیلیریک کی، قیلقمیش داستانی سومئر خلقینین بین النهرینده حاکمیتینین ایلک دؤورلرینده، یعنی هله سامی خلقلری گلمه دن و یا بین النهرینده هله اکثریت الده ائتمه دیکلری دؤورلر یارانمیش و یالنیز سونرالار، سامیلر اکثریت قازانیب حاکمیتی اله آلدیقلاری دؤور، یعنی "اککد" لر زامانیندا اککد دیلینه چئوریلیمیشدیر.

دئمک قیلقمیش داستانی یارانان زامانلار سومئر خلقی اورتا آسیادان، خزرین شمالی و غربی ساحیللری ایله، یعنی اساساً آذربایجان اراضیسی و اورمو گؤلونون شرقی و غربی یوللاریلا، ائللریندن بو یئرلرده یورد سالیب قالا- قالا، بین النهرین دیارینا گلیب یئرلشمیش، همیشه آذربایجانلا علاقه ده اولموش و مشهور مدیئتلی، فولکلورلاری، ادبیاتلاری، خط، یازی، لؤوحه لر و سایرلرینی یاراتمیشلار. بو سیرادا سومئرلرین گئنیش خلق کوتله لری داخلینده آغیز ادبیاتیندا بیلقمیش = قیلقمیش داستانی یارانمیشدیر. بو داستان یارانارکن، شبهه سیز، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، اورتا آسیا و خزر دیزی خاطرهلری، اصیل دوغما یوردلاری کیمی، هله گئنیش خلق کوتله لرینین خاطریندن سیلینیب اونودولمامیش و گلرکن یوللاردا گؤردوکلری و شاید آز مدّته اولسا، اوتوراق ائتدیکلری یئرلری ده (شاید شمالی و یا جنوبی آذربایجاندا میشو داغینین اتکلرینده و شاید هر ایکسینده) یاددان چیخارتما میش ایدیلر.

بوندان باشقا سونراکی حادثه لر و خصوصیه ارتته = آراتتا خلقی و حکومتینین وارلیغی و سومئرلرله اونلارین آردی کسيلمز سیاسی، دینی، مدنی، اقتصادی ایلگی و علاقه سی گؤسته ریر کی،

سومثرلر آذربایجان تورپاقلاریندان کئچرکن، اونلارین معین ائل، اوبا، طایفا و دسته‌لری خوشلاییب سئودیکلری یئرلرده، خلقیمیزین دیلینده یارانیب، بو گونه قدر یاشایان مثل (گزدیک آران، تورانی، جنت گوردوک بورانی) اساسیندا یورد سالیب قالمیشلار. بو یئرلرین بیریده ارته = آراتتا یئرلری، یعنی چاغداش زاقروس داغلاری، اورمان، نعمت، مرمر، زنگین معدنلرله اورتولو اولان داغلار، هابئله میثیلسیز نعمتلی، حاصلخیز تورپاقلار اولان بو داغلارین شرقی و غربی یئرلری اولموشدور.

□ □ □

خزر دنیزی

نه اوچون و هانسی سبب و یا سببلره گؤره قیلقمیش داستانیندا اولمزلیگه چاتمیش شخص، اوتناپشتیم خزر دنیزینده یئرله شیر؟ داستانی یارادان سومثر خلقی و اونون یاشادیغی یئرله بوگونکو فارس کؤرفزی لاپ یاخین ایدی و سومثرلر اونون ساحیللریندهده یاشاییردی‌لار، نه سببه گؤره سومثر خلقی جاویدانلیغا چاتمیش قهرمانی بو قونشو، ان یاخین و اوزونه مهم قیدا منبعلریندن اولموش دنیزده یئرلشدیرمه میشدیر؟

بین‌النهرینین جنوبوایله قیرمیزی دنیز آراسیندا سوسوز و قورو عربستان صحراسی یئرله شیر، لاکین بورانین شمالی قسمتی ایله آralیق دنیزی آراسیندا هم فاصله آزایدی، همده بو فاصله‌نین اراضیسی حاصلخیز، سولو و خثیر برکتلی یئرلرایدی و سومثرلر شبهه‌سیر بو دنیزله تانیش ایدیلر و سونرالار بایلدن گئدن ائل و طایفالار همین بو دنیزله "کثرت" آداسی و اوردان یونان و باشقا اوروپا اولکه‌لرینه گئدیپ، سومثر مدنیتی‌نی ده اوزلریله او یئرلره آپارمیشلار. نه سببه گؤره سومثر خلقی جاویدانلیغا چاتمیش قهرمانینی بو یاخین دنیز دئییل، نسبتاً اوزاق خزر دنیزینده یئرلشدیرمیشدیر؟ بو سوآللار باره‌ده ده‌رین دؤشونمک، علت و سببلرینی بیلمک لازیمدیر.

فیکریمیزجه بونلارین سببی سومثرلرین کؤکو، ائتتیک خصوصیتلری، اصیل دوغولدوقلاری و ایلک آنا یوردلاری‌نین اورتا آسیا و خزرین اطرافلی اولماسیله علاقه‌داردیر.

بیر سیرا عالمیلر، او جمله‌دن اولجاس سولثیمانوو - ون فیکرینجه سومثرلرین بؤیوک عده‌سی، بین‌النهرینده سامی خلقلری طرفیندن فشارا معروض قالیپ، حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، بین‌النهرینین شمالیندا اولان اراضیلره کؤچوب و بیر عده‌سی دربند یولواایله اورتا آسیا یا قایتمیشلار. دئمک سومثرلرین گئنیش خلق کوتله‌لری اصیل وطنلری اورتا آسیانی و خزر دنیزینی هئچ وقت اونوتمامیش و اورایا مقدس یئر و آنا تورپاق کیمی باخمیش و همیشه اورانی خاطرلامیشلار. شبهه‌سیر اورتا آسیا و خزرله علاقه‌لرینی ده هئچ وقت قیرمامیشلار.

بو سببه گؤره‌ده بین‌النهرینده یاشادیقلاری دؤورلرده سومثرلرین داخلینده گئنیش خلق طرفیندن یارانان داستانلار، او جمله‌دن قیلقمیش داستانیندا خزر و اونون شرقینده اولان اورتا آسیا و غربینده اولان آذربایجانا مقدس مناسبت بسله‌یه‌رک جاویدانلیق سمبولونو بو حیات قایناغینین دنیزی، مرکزی، ان اهمیتلی حیات، قیدا منبعی و علاقه واسطه‌سی اولموش خزر دنیزینین ایچینده

یئرلشدیرمیشلر، حتی جوانلاشدیران افسانه‌وی تیکانلی بیتگینی ده بو دیزین سولاری آلتیندا، ته کینده یئرلشدیرمیشلر.

خزرله علاقه‌دار قیلقمیش داستانینین بو قسمتی بیر حقیقتین ده تأییدی اوچون اهمیتی دلایل سایلا بیلر، اودا اکثر اسکی تاریخ عالیم‌لرینین گوستریدیگی کیمی، سومرلرین م.ق. ۴ و یا ۵ -نجی مین ایللیکده اورتا آسیادان بین‌النهرینه گلیمیش التصاقی دیللی خلقلردن اولماسیندان عبارتدیر، البته بو سفر دربند یولو ایله و آذربایجاندا اولموشدور.

سومرلرده "اپسو - apsu" و یا "ابزو - abzu" ازلی یئر آلتی سولار، اقیانوس دئمک‌ایدی، عینی زاماندا بیر دئو - غول، همده "تیامت" ین اری ایدی. بوندان باشقا سومرلرده مختلف آدلاردا سو آلاهلاری اولموشدور، سو اونلارین نظرینده حیات منبعی، بیر نوع مقدس شئی اولموشدور. بونا گؤره‌ده قیلقمیش داستانیندا اولمزلیگین، جاویدانلیغین خزر دیزینده یئرلشدیریلمه‌سی همده او دئمک‌دیر کی، اونو یارادان سومر خلقلینین نظرینده خزر مقدس، اولمز آنادیز، سو اولموش و اونلار بو دیزه تورک تورپاقلارینین قلبی، چیرپینان اوره‌یی، اولمز و ابدی مرکزی کیمی باخمیشلار، باشقا سؤزله دئسک، سومرلر خزرین هر طرفینی تورک دونیاسی بیلیمیش، اورانی دؤرد طرفینده یاشایان تورکلرین حیات منبعی، یاشایش قاینای، الهام منبعی و سؤنمز اوجاغی حساب ائتمیشلر. بو او دئمک‌دیر کی، سومرلرین اؤز اصیل و کؤک‌لری ده ائله هامان خزر دیزی اطرافیندا یاشامیش خلقلردن اولموشلار.

دئمک، قیلقمیش قهرمانلیق داستانینی یارادان ساده سومر خلقی هم زاقروس داغلاری و اونون غربی و شرقی یئرلرینی، همده اورانین شرقینده یئرله‌شن میشو داغلاری و خزر دیزینه قدرکی یوللارینی بیلیمیش و بونون اساسیندا اساس قهرمان اولان قیلقمیشی همین یوللارلا خزر دیزینه چاتدیرمیشدیر. □ □ □

باشقا بیر فاکت

بحث ائتدیگیمیز دؤورده قیلقمیش داستانین ماننا شفاهی ادبیاتیندا اولماسینی باشقا اهمیتی بیر تاریخی فاکتدا تأیید ائدیر و دئمک اولار کی، قطعی لشدیریر. بو فاکت آشاغیدا کیندان عبارتدیر: "واحد صنعت و هنر آتموسفئری" بؤلومونده گوستریمیشیک کی، بو گونکو ایرانین بوتون غرب، مرکزی و خزرین جنوب و غربی ساحیللری منطقه‌لری نئچه مین ایل سوره‌سینده واحد هنر و صنعت آتموسفئری مالک اولموشلار. حتی نه تکجه او زامانین التصاقی دیللی خلقلری، بلکه بوتون یاخین شرق منطقه‌سینده یاشامیش مختلف کؤکلو خلقلرده همین خصوصیت مالک اولموش و ادبیاتلاری بیری - بیرینه قارشیلیقلی تأثیر ائتمیشدیر. قیلقمیش داستانین باره‌ده تحقیقات ائدن عالیم "حمید حمید" یازدیغی مقاله‌سینده بو باره‌ده یازمیشدیر:

"... یالنیز بؤیوک حقیقت اولان مسئله بوندان عبارتدیر کی، قیلقمیش منظومه‌سی بوتون شرق

اراضیلرینده بشر فیکرینین ان گؤزل و ان اسکی محصولو ساییلیر، هابئله او، او وخشار افسانه لرین هامیسینین اساس قایناغی اولایلرکی، تورات و باشقا دینلرده گلمیشدیر.^۱ "حمید حمید" تمامیه حقلیدیر. نثجه کی، سومثر خلقینین یاراتدیغی مدنیت، هنر و صنعت او زامانین بوتون یاخین شرق خلقلرینی اؤز تأثیر آلتینا آلاق، اونلارا یول گؤستریمیش و رهبری اولموشدور، ائله جده اونلارین یاراتدیغی شفاهی ادبیات او زامانین و اوندان سونراکی منطقه خلقلری ادبیاتلارینا جدی تأثیر ائتمیشدیر. قیلقمیش داستانی نه تکجه او زامان و اوندان سونرا یارانمیش دینلره و بوتون سامی و التصاقی دیللی منطقه خلقلرینه، ادبیاتلارینا، فولکلورلارینا تأثیر ائتمیش، بلکه او، منطقه خلقلرینین اکثرینین دیللرینه چئوریلیمیش و هامان دیلرده یازیلی شکله سالینمیشدیر.

بو ترجمه ایشینده، شبهه سیز، قیلقمیش داستانی ایلک نؤوبه ده او یاخین شرق خلقلرینین دیللرینه چئوریلیمیشدیر کی، اونلار ائتنیک و کوک جهتدن سومثرلره عینی و دیل جهتدن یاخین ایدیلر، یعنی او زامان چاغداش ایرانین غرب و مرکزی ایالتلرینده "واحد هنر و صنعت آتموسفئری" نده یاشامیش ایلام، کاسسی، قوتتی، لوللوبی، هورری، ماننا، اورارتو، گیلزان، ساویر، مئتاننی و ... خلقلرین دیللرینه چئوریلیمیشدیر و شبهه سیز رسمی چئوریلیمه دن قاباق شفاهی شکیلده بو خلقلرین فولکلورو و آغیز ادبیاتینا کئچمیشدیر.

بو دئدیکلریمیز حدس و گومان دئییلدیر، بلکه قازینتی ایشلری نتیجه سینده قیلقمیش داستانی بو خلقلرین بعضیلرینین دیللرینده الده اندیلیمیشدیر. بو خلقلردن "هورری" لردیر کی، اونلارین شرقی قوللاری اورمو گؤلونون جنوبغربینده یاشامیش، یعنی ماننالارین بابالاریندان اولموشلار. "حمید حمید" ین گؤستردیگیمیز مقاله سینده بو باره ده اوخویوروق:

"... حمورابی زامانین بابل دیلینده و هیت، سومثر و هورری قوملاری دیللرینده نسخه لری اله گلمیش قیلقمیش منظومه سی ده حمورابی زامانیندا توپلاناراق ترتیبه سالینمیشدیر."^۲ قیلقمیش داستانین هیت و هورری دیلرینین یازیلی ادبیاتیندا اولماسی بیزه اساس وئریر دئیک کی، بو داستان هورریلرین قونشو و سويداشی اولموش قوتتی و لوللوبیلرین اولادی ماننالارین فولکلورو و حتی یازیلی ادبیاتیندا اولموشدور، آنجاق هیت و هورری خلقلری اراضیلرینده قازینتی ایشلرینین آپاریلماسی قیلقمیش داستانین بو دیلرده میدانا چیخماسینا سبب اولموشدورسا، قوتتی - لوللوبی و ماننا خلقلری اراضیلرینده قازینتی ایشلرینین آپاریلماسی اوجوندان، هله بو داستان بو خلقلرین دیللرینده اوز چیخمامیش و علم عالمینه معلوم اولمامیشدیر. بیز بو فیکرده بیک کی، قیلقمیش داستانی ایلام و ماد فولکلورو ادبیاتیندا اولموشدور و شیکاقو

۱ - کتاب هفته، شماره ۱۶، یکشنبه اول بهمن ماه ۱۳۴۰، ص ۱۵.

۲ - یثنه اورادا.

دانشگاهندا ساخلانیلان اون مین داش لؤوحنه نین اوخونماسی ایلاملار، مادلار، همده ماننلارین ادبیاتیندا قیلقمیش داستانینین اولماسینی اوزه چیخارداجاق، اؤزونونده منظوم شکیلده اولماسینی گوستره جکدیر.

بوتون بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق، دئییه بیلهریک کی، قیلقمیش داستانی سومثر خلقی داخلینده یارانیدیغی زامانلاردان ارته و او زامانکی آذربایجاندا یاشامیش قوتتی - لوللویی و سایره ائللرایله ده ایلگیلی و علاقه دار اولموش، اونلارا معلوم اولموش، بو خلقلرین دیلینده، فولکلوروندا، آغیز ادبیاتیندا اولموشدور. یعنی ماننلارین م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلکلرینده اونلارین فولکلوروندا منظوم اثرلرین اولدوغو کیمی، نثر اثرلر، ناغیللار، داستانلار و قهرمانلیق داستانلاری دا، او جمله ده منظوم قیلقمیش داستانی دا اولموشدور.

بحث ائتدیگیمیز بو یوز ایلیلکلرده ماننلارین شفاهی ادبیاتیندا داستان و ناغیلارین اولماسیله علاقه دار بونودا علاوه ائتمه یی لازیم بیلیریک کی، بو فولکلوردا او زامانلار اورتا آسیا ائللری، او جمله دن آلتایلیلارین داخلینده اولموش "مادای - قارا" داستانی اولموشدور.

بو فیکری بیز اونا گؤره ایره لی سوروروک کی، بو زامانلاردان باشلایاراق تدریجله "ماد - مادای" کلمه سی، یثر و خلق آدی کیمی، ماننلار و باشقا منطقه خلقلری داخلینده، او جمله ده آسوریلرین لؤوحنه لرینده میدانا گلمه یه و ایشلنمه یه باشلامیشدیر و شبهه سیز، بو داستانلار آدش اولان تورک ائلری آذربایجان طرفلرینه گلیمیش و بو داستانی دا اؤز آغیز ادبیاتلاریندا بو دیارا گتیرمیشلر. البته بو داستانین او زامانلارا قدر آذربایجانا گلیمیش باشقا تورک ائلری واسطه سیله قوتتی - لوللوییلرین داخلینه گلمه سی احتمالی دا ممکن دور.

بوتون بونلار او دئمکدیر کی، م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلکلرده ماننا خلقی داخلینده، شبهه سیز، شفاهی ادبیات - آغیز ادبیاتینین هم منظوم، همده نثر نمونه لرینین چئشیدلی نووعلاری اولموشدور. حتی قیلقمیش داستانی کیمی حماسی بیر داستان منظوم شکیلده یایلمیشدیر.

بحث اولونان همین بو یوز ایلیلکلرده ماننلار داخلینده یازیلی ادبیاتین اولماسی باره ده، هله لیک الیمیزده هئچ بیر اثر و مدرک اولمادیغیندان، بیر سؤز دئییه بیلمه ریک. اومودوموز واردیر کی، ایلاملارین شیکاقدارالفونونوندا ساخلانیلان اون مین لؤوحنه سینین اوخونماسیله بو مبهم مسئله ده حل اولاجاق و منظوم قیلقمیش داستانین ایلام و ماننا دیللرینه چئوریلیب، یازیلی شکله دوشمه سی ده میدانا چیخاجاقدیر. □ □ □

□ م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلکلرده ماننلاردا دینی تصوّر

مختلف آسوری متنلرینده گؤسته ریلیمیشدیر کی، آسوری اوردولاری ماننلارین "آلاه لارینی" یعنی بوتلرینی آپارمیشلار. زئوه و حسنلیدن تاپیلیمیش قاب - قاجاقدکی ناخیشلاردا ماننلارین آلاه لاری و دینی تصوّرلری باره ده معین تصوّرلر یارادیر. دئمک، ماننلاردا قدیم منطقه میزین باشقا

خلقلری کیمی، بت پرست - شامانیست اولموشلار. ماننلارین بت پرستلیگی هورریلر، اورارتولار، قوتی و لوللوبیلرین بت پرستلیگینه یاخین اولموشدور. هورریلرین عجایب شیطان - یاری آدام - یاری حیوان شکیللری، قانادلی قریبه حیوان رسملری، آسلان باشلی، شاهین و قارتال قانادلی شکیللری بارهده کی تصورلر، شبهه سیز، قونشو ماننلاردا اولموشدور. بونلارین هامیسی ابتدایی دینی - خورافاتی تصورلردن حکایت ائدن شکیللردیر. بیر سیرا اسکی تاریخ عالیملری ماننلارین دینی تصورلرینی زردوشت دینینن ایلک روشیملری و خیر - شر قوه لری فیکری ایله باغلی گوسته ریرلر. نظره آلاق کی، زردوشت دینی همین ماننا - آذربایجان اراضیسینده اوندان بیر - ایکی عصر سونرا میدانا گلیمیشدیر، قطعی شکیلده دئمک اولار کی، بو دینین روشیملری و ایلک نطفه لری همین بحث ائدیگیمیز یوز ایللیکلرده، ماننا ائللی و شاهلیقلاری داخلینده، یارانماغا باشلامیدیر. بونودا علاوه ائدک کی، سونرا گوستره جه ییمیز کیمی، ماننادا اولموش کیچیک شاهلیقلارین شاهلاری هم سیاسی، همده دینی رهبر اولموشلار. بو بارهده زردوشتیزمدن دانیشارکن گئیش دانیشاجاییق.

البته بو مسئلهده مبالغه ائتمک و ماننلاردان الده ائدیلیمیش بعضی ناخیش و شکیللر اساسیندا اونلارین دینی تصورلری ایله زردوشت دینی آراسیندا تن لیک علامتی قویماق دوغرو دئییلدیر. بونودا علاوه ائتمه کی لازیم گؤروروک کی، زردوشت دینی التصاقی دیللی و آسیانی خلقلردن اولموش ماننا - قوتی - لوللوبی ائللی داخلینده - آذربایجان اراضیسینده شکیلده دوشموشدور. هند - آوروپایی خلقلر داخلینده یوخ، یالنیز سونرالار بو دین هند - آوروپایی خلقلر داخلینده یایلمیشدیر. □ □ □

□ م.ق. ۸-۹-۱۰ - نجو یوز ایللیکلرده کند تصرفاتی، صنعت و هنر
ماننا جغرافی و اراضی جهتدن اولدوقجا حاصل خیز، نعمتلی و حتی منطقه اولکهلرینین چوخوندان قاباق ایدی. ا.م. دیاکونوف حقلی اولاراق گوستریر کی، ماننا ماد ایمپراتورلوغونون اقتصادی و مدنی مرکزی ایدی و اقتصادی باخیمدان آیری منطقهلردن رونقلی ایدی و بوردان ان ثروتلی منطقه لر، تارالار، اورمانلار و سایره چوخ ایدی. نمونه اولاراق گوستریمک اولار کی، ماننانین "سانقی بوتو" (بوگونکو گونئی) منطقه سی او زامان آبادلیق، یاشیللیق و حاصل خیزلیق باخیمیندان فرات دره سیله مقایسه ائدیلیمیشدیر.

ماننا اهالیسی قونشو خلقلری کیمی، همده حیواندارلیقلا مشغول اولاردیلار. آسوری منبعلریندن معلوم اولدوغو اوزره ماننا اراضیسینده یاخشی و جنس آت بئجرردیلر و بیر سیرا حاللاردا آسوری اوردوسونون آت احتیاجینی تأمین ائدردیلر. ماننا تورپاقلارینا هجوم ائتمیش تقریباً بوتون آسوری شاهلاری بو اولکهدن غارت ائدیپ آپاردیقلاری بیرده اوردولاری اوچون مینیک و یابی آتلار

اولموشدور. تکجه آت دئییلدیر، بلکه آسوری شاهلاری هجوملاری زامانی ماننادان اللرینه کئچن قاطر، ائششک، اینک، اؤکوز، قویون، کئچی، دوه و سایره دؤرد آياقلاریلاری دا تالاییب آپارار و یا باج و وئرگی عنوانیله آلیب آپاراردیلار. آسوری شاهى أسور ناسیراپال م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده اؤز یازیلاریندا ادعائتمیشدیر کی، ماننالیلار و قونشولاریندان چوخلو آت، قاطر، اینک، اؤکوز، قویون باج آلمیشدیر. همچنین آسوری شاهى اوچونجو سلمنسلرین [م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] کتیبه سینده بو جمله لره راست گلیریک: «... من ماننالی "اوداکی" - Udaki نین ساکین اولدوغو یثره یاخینلاشدیم. ماننالی "اوداکی" منیم سلاحیمین پارلیتیسیندان برک وحشته دوشهرک، اؤز جانینی نجات وئرمک اوچون، اؤز باش کندی "زیزنا" (ایزیرتو) شهرینی بوراخیب قاچدی، من اونو ایزله دیم. من اونون بؤیوک بوینوزلو دؤرد آياقلیلارینی، قویونلارینی و ساییسیر وار - یوخونو تالاییب آپاردیم...»^۱.

ماننانین بعضی اراضیسینده، خصوصیه اورمو گؤلونون شمالی و آراسا قدرکی یئرلرده، اورارتولارین یاردیمی ایله یارانمیش گئیش سووارما سیستمی، کانال، سد، چشمه و سایره نتیجه سینده ماننادا اکین چیلیک، تاخیل بئجرمک چوخ اینکیشاف ائتمیشدی و حتی ماننا بوغدا سینین آدی تورات کیتابیندا چکیلیمیشدی و بیز یئرینده گؤستریمیشیک. ماننا شاهى "اوللوسونو" آسوری شاهى ایکینجی سارقونون اوردولارینی یئمک شئیلری، چاخیر، اون و سایره ایله تأمین ائتمیشدیر. دئمک، ماننا اراضیسینده مئیوه و اوزوم باغلاری و عمومیتله باغ بئجرمک، بوغدا، آرپا و سایره دنلی بیتگیلر یئتمک گئیش یایلمیشدی.

ماننا قیزیل، مس و گوموش معدنلری جهتدن زنگین ایدی. بو فلزلر هم باج کیمی هجوم ائدن شاهلارا وئریلر، همده ماننانین اؤزونده فلزایله علاقه دار صنعتلر و پئشه لرین اینکیشافینا زمینه یاراداردی. آسوری منبعلری ماننادا مختلف صنایعین اینکیشافینا اشاره لر ائتمیشدیر. ماننا اراضیسیندن کشف اولموش مختلف تاریخی اثرلرده بو واقعیتی تأیید ائدیر. ماننادا قایریلمیش تونج، قیزیل و گوموشدن اولموش اولدوقجا یوکسک کیفیتلی زینت و سایطی نین قایریلما تاریخی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللرینه گئدیپ چاتیر.

ده میر ماننادا م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن استفاده اولونماغا باشلامیشدیر. زئوه دن کشف اولموش مختلف ناخیشلی و مختلف اوصوللارلا قایریلمیش قیزیل لؤوحه لر ماننا خلقینین زرگریلیک صنعتینین یوکسک سوییه ده اولدوغونو نشان وئریر.

ماننا اوستالاری ساخسی قاب قاییرماقدا، معمارلیقدا، قالا تیکمکده ماهرایدیلر. بوگونده همدان و آذربایجانین ساخسی قابی جنس، گؤزلیک، محکم لیک، ظریفلیک و هنر باخیمیندان بوتون ایراندا و حتی یاخین شرق منطقه سینده مشهوردور. زئوه و حسنلی دن کشف اولموش قاب - قاجاق بو

*

صنعتین و هنرین نمونه‌لری دیر. حسنلی دن الده ائدیلمیش قاباری ناخیشلی قیزیل پیاله هنر، اینجه‌صنعت و مهارت جهتدن قدیم تاریخ متخصصلری، چاغداش هنر و اینجه‌صنعت اوستادلاری و هنر صاحب‌لرینین حیرت و تعجبونه سبب اولموشدور.

بوتون بونلار ماننا - ماد خلقلرینین م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده کی مدنیتی، هنری، اینجه‌صنعتی، اوستادلیق و مهارتینی نمایش ائتدیرن نمونه‌لردیر کی، اؤز الهام منبعلری اولموش سومثر، ایلام و اورارتو هنریندن گئری قالماز و اونلارین هنر نمونه‌لری کیمی، سونراکی یاخین شرق مدنیتلری، او جمله‌دن پارس مدنیتی اوچون اؤرنک، استفاده منبعی و نمونه اولموشدور. □ □ □

□ ماننا تاریخی و مدنیتی نین منبعلری

کئچن فصیللرده گؤستر دیگیمیز کیمی ماننا مدنیتینی اؤیرنمه‌گین اساس منبعلریندن بیر ی قدیم دؤورکو حکومتلر و اونلارین رهبرلرینین قازدیدر دیکلاری کتیه‌لر و یازدیدر دیکلاری اثرلر اولموشدور. ماننا تاریخینی اؤیرنمه‌گین ایکینجی ان مهم منبعی ماننا اراضیسیندن کشف اولموش تاریخی اثرلردیر.

ماننا مدنیتی، تاریخی، هنری، حکومتی و سایره‌سیندن یاخشلی و محکم مدرک اونون اراضیسیندن کشف اولوب اوز چیخاریلمیش و آراشدیریلیب علمی جهتدن اؤیره‌نیلمیش اثرلردیر. بو اثرلر ماننا اراضیسی - بوگونکو آذربایجان اراضیسینین مختلف یئرلریندن تاپیلیمیش خزینه‌لردن الده ائدیلمیشدیر. بو تاریخی اثرلرین خزینه‌لری هم شمالی، همده جنوبی آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا چوخدور، اونلاردان بو گونه قدر مرکزی ماد و شمالی آذربایجان اراضیسینده کشف اولوب ایشلنمیش بیر نئچه خزینه باره‌ده قاباقلار دانیشمیشیق، بورادا جنوبی آذربایجان تورپاقلاریندان کشف اولوب قسماً ایشلنمیش زنگین "زنوه"، "حسنلی تپه‌سی" و "مجید تپه" خزینه‌لری باره‌ده قیسا دانیشاجاییق. □ □ □

□ زنوه خزینه‌سی

شمسی ۱۳۲۵ - نجی ایلین اوللرینده بیر بالاجا چوبان واسطه‌سیله "ساققیز" شهرینین ۴۰ کیلومتر شرقینده، بیر تپه‌نین یاماجیندا یئرله‌شن "زنوه" کندینده بیر تاریخی اثرلر خزینه‌سی تاپیلدی. بو خزینه بیر حمام وانی بویدا و یا بیر قبیر یئکه‌لیکده اولان قابین ایچینده یئرلشمیشدی. خزینه‌نین شیلری در حال خلق آراسیندا بؤلوشدورلور و بعضیلری اللرده سینیب آرادان گئدیر. خزینه‌نین تاپیلما‌سیندان ایک ییل سونرا اونون خبری دؤولت مسئوللارینین قولاغینا چاتدی. باستانشناسلیق اداره‌سی و اونون رئیس فرانسالی "آندره قودار" ین همتمی ایله بو اثرلرین بیر قسمتی "ایران باستان" موزه‌سی طرفیندن آلیندی، لاکین شیلرین بیر قسمتی قاچاق خارجه‌یه آپاریلدی و

سونرالار آوروپا و آمریکا موزه لریندن باش چیخارتدی. بو سببلره گؤره ده بو خزینه ده نه لرین اولدوغو معلوم دئییلدیر و سونرا گئنه ده نه لرین الده ائدیله جه گی نی بیلیمک اولماز.

زئوه خزینه سی تپه نین اوستونده اولموش بیر قالانین دوواریندا ایلمیش. بو دیوار یوخاری طرفدن کرپیچ دوواریلار واسطه سیله قورونوردو. بو قالانین اوچ طبقه لی و بیر - بیرینین اوستونده اولان پیله کانی واریدی. بو قالانین یئرینی ایکینجی سارقونون کتیه لرینده اولان "زیبیه" و یا "ایزیبیه" بیلیرلر. ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۷ - نجی ایله قازدیردیغی لؤوحه سینده یازیر کی، مانانین باش کندینی اودا چکنده "زیبیه" و "آرمائید" شهرلرینی ده توشموشدور. ایکینجی سارقون باشقا یئرده ده بو شهرلری اودا چکمه سیندن دانیشمیشدیر. بوتون بونلار آیدین گؤسته ریر کی، "زیبیه" کلمه سی مطلق ماننا سؤزودور چوخ احتمال سومثر، ایلام، کاسسی و اورارتو دیللرینده و یا آزی اونلارین بیر و یا بیر نچه سینده ده اولموشدور. سس قورولوشو جه تدن بو کلمه یه بنزر سومثر سؤزو "زیبین" کلمه سینین بیلیریک کی، معناسی "چیبین" (میلچک) ایدی. قید ائدک کی، بو گون گونئی ماحالی لهجه سینین شبستر آغزیندا میلچه گه "چیبین" دئییلیر و جنوبی آذربایجانین بیر سیرا باشقا لهجه لرینده ده ایشله نیر.

"زئوه" خزینه سیندن الده اولان اثرلر ر. رئیس نیانین گؤستر دیگینه اساساً، بونلاردان عبارتدیر کی، اونلارین بعضی سینین شکیل لرینی ده گؤرورسونوز.

۱ - ایکی سیرا حیوانلار و افسانه وی وارلیقلارین شکیل لرله بزنمیش بؤیوک قیزیل سینه بند. بو شکیللرده باشی اینسان و بدن حیوان اولان افسانه وی وارلیقلارین بعضی سی "تخت جمشید"ین سوتونلاری باشیندا اولموش حیوان مجسمه لری و "فروهر"ین شکیلینی تداعی ائدیر و شبهه سیز او بنانین مهندس لری، معمارلاری و صنعتکارلاری مانانین بو هنری و مدنی تیندن، قدیمی آذربایجان مدنی تی و هنریندن استفاده ائتمیشلر و یا بونلار ماننا اوستالارینین ایله یارانمیشدیر کی، هخامنیش شاهلاری اونلاری زورلا اؤز وطنلریندن اورایا آپارمیشلار. نظره گلن سینه بند حکاکلیق اوصولایله قایریلمیشدیر.

۲ - قاباری حیوان شکیل لرله بزنمیش حلقه - حلقه بویون باغی.

۳ - خنجر قینی.

۴ - آسلانلار و دئولرین بؤیوک کلله لری.

۵ - مینا ایله بزنمیش آلین بزه گی.

۶ - اولدوقجا ماراقلی یه هر و اونون وسایطی.

۷ - مختلف بزک آلتلری، او جمله دن:

الف) ایکی اوجو حیوان و آت باشلاری شکیل لرله بزنمیش قولباقلار.

ب) بیزوو باشی شکیلینده گوموشدن قایریلمیش لوله.

(ح) قیزیل صحیفه کی، اوندایکی سیرا عمودی (اوچ - اوچ) گویا آسوری عسگرلری آسلانلا دؤیوشور. نظره گلن بو اثر آرخادان دؤیوله‌رک قاباریلیب یارادیلمیشدیر. "تخت جمشید"ین شاهین افسانه‌وی حیوانلا دؤیوشو^۱ داش قازما ناخیشی یوزه - یوز زئوه خزینه‌سینین بو اثری و عمومی‌تله ماننا هنری و صنعتیندن اقتباس ائدیلمیشدیر. (شکیللری کئچمیش فصیلده وئریلمیشدیر.)
(د) فیل دیشینده قازیلیمیش لؤوچه.

(ه) قیزیل صحیفه‌ده مقدس آغاجین ایکی طرفینده ایکی آسلان شکلی. نظره گلن ناخیشلار آرخادان دؤیوله‌رک قاباریلیب یارانمیشدیر.

(و) قوچ باشی شکلینده شیرلی ساخسی دان قایریلمیش ایچگی قابی. عینی شکیلده قیزیلدان و داخلدن دؤیوله‌رک قاباریلیب قایریلمیش اولدوقجا گؤزل و دقته لایق قدح‌ده "رضا عباسی" موزه‌سینده تهراندا ساخلانیلماقدایر. (شکیلی سونرا وئریله‌جکدیر). بو قیزیل قدح م.ق. ۶ - ۷ - نجی یوز ایلیلک‌لرده، یعنی همین ماننا دؤورلرینه عایددیر، اؤزوده قافلانتی (قیزیل بوندا) اراضی‌سیندن، یعنی ماننلارین مرکزی تورپاقلاریندان تاپیلیمیشدیر. (بو باره‌ده یئرینده یئنه‌ده دانیشیلاجاقدیر).

(ز) ناخیشلی گوموش بوشقاب. (بو باره‌ده سونرا دانیشاجاییق).

(ح) بویونباغی لار و سیرغالار.

(ط) ۲۰ سانتیمتر اوجالیقدا اولان فیل دیشیندن مجسمه.

(ی) بزرکلی قاپلار و مختلف یاشاییش وسایطی.

بیر سیرا قدیم تاریخ متخصصلری ماننا خزینه‌سینین شئی‌لری باره‌ده اولدوقجا الوان، دهرین، قیمتی و حتی بعضاً ضدییتلی فیکرلر ایره‌لی سورموشلر. بیز بونلارین بعضیسی، او جمله‌دن فرانسالی عالیم ر. قیرشمین فیکرینی گؤستره‌جه‌بیک.

اولجه قید ائدک کی، "زئوه" خزینه‌سی تالاناندان ایکی ایل سونرا علم عالمینه معلوم اولدوغو اوچون، اونون اصلی بیر امیر، باشچی قبری و یا بیر قوولانمیش خزینه اولماسی بللی اولمامیشدیر. دوغرو‌دور، خزینه‌نین تاپیلدیغی بو ماننا یئرلرینه، بحث ائتدیگیمیز عصرلرده، چوخلو ناغافل و گؤزله‌نیلمز هجوملار و قیمتی شئی‌لرین گیزله‌دیلمه‌سینی لازیم ائدن دهشتلی ایللر، آی‌لار و گونلر چوخ اولموش‌دور. لاکین بونا باخمی‌یارق، تورک دونیاسینین هر یئرینده باشچیلارین احترام، طنطنه و چوخلو قیمتی شئی‌لرله باسدیریلماسی بیر دب و قایدا اولموش‌دور. بونا گؤره ر. قیرشمینین بو فیکری داها دوزگون نظره گلیر کی، یازمیشدیر: "زئوه خزینه‌سی بیر یئرده پنهان ائدیلمیش بیر خزینه دئییلدیر، بلکه قدرتی بیر ساکا شاهزاده‌سی قبری‌دیر کی، ساکالارین عادت و عنعنه‌لری اساسیندا

گو مدورو لموشدور.^۱

زئوه خزینه سی توپلاتمیش حالدا اولدوغو اوچون، شبهه سیز مختلف زامانلار و حتی مختلف یئرلر و مدنیترلرین محصولو اولموشدور. بونا گؤره ده قطعی شکیلده دئیمک اولار کی، خزینه اشیا سینین هامیسی مانادا قایریلمیش شئی دئییل، بلکه "ریچارد فرای"ین یازدیغی کیمی، اونلار «مختلف هنر سبکلرینی نمایش ائتدیریر. اونلاردان قازیلیمیش فیل دیشی صحیفه لری آسوری سبکینده و بین النهرینین "نمرود" وندا تاپیلیمیش فیل دیشی صحیفه لری کیمیدیر؛ قیزیل بویونباغیلار، لؤوحه لر و بیر سینه زینتی ساکا، آسوری و محلی سبکده دیر، ساخسی قبالار، گوموش و مفرغ شئیلرده ائله بو سبکلری نمایش ائتدیریر».^۲

زئوه خزینه سینین اشیا سی بئله مختلف سبک، هنر و کؤکه مالک اولدوغو اوچون ر. قیرشمن اونلاری دؤرد یئره بؤلوشدور:^۳

۱ - الهام منبعی و ایش اوسلوبو جهتدن آسوری اولان شئیلر.

۲ - ساکا (ایشغوز) اسلوبونا عاید شئیلر.

۳ - آسوری - ساکا الهامی ایله، آنجاق آسوری هنری ایله قایریلمیش شئیلر.

۴ - یئرلی - ماننا صنعت او جاقلاریندا قایریلمیش شئیلر.

ر. قیرشمن بو شئیلرین هر بیرینین باره سینده گئنیش دانشمیش و اونلاری آسوری - ساکا جواهر سازلیق هنرینین ان زنگین شئیلری حساب ائتمیشدیر.

اگر ر. قیرشمنین فیکری دوغرو اولسا، اوندان زئوه خزینه سی ساکالارین ماننا اراضیسی، قدیم آذربایجان اراضیسنه گلمه سی دؤورو یارانمیشدیر، اونلارین بو یئرلرده اولدوقلاری دؤورده، یعنی م.ق. ۶ - ۷ - نجی عصرلرده میدانا گلیمیشدیر. بئله اولدوقدا ایسه بو قبیرین "ایشپاکا"نین، یا اونون اوغلو "پارتاتوا"نین اوغلو "مادی"نین اولماسینی، و شئیلرینین اونلارین سفارشی ایله، مختلف خلقلرین، او جمله دن ماننا، اورارتو و سایره صنعتکارلارینین ایله قایریلماسینی گومان ائتمک اولار. بئله اولمادیقدا ساکالار (ایشغوز)لارین آذربایجان اراضیسنه چوخ اوللر، م.ق. ۸ - ۹ - نجو عصرلردن، بوتون ائل و سوی بیرلشمه سی حالیندا دئییل، معین ائل و اوبالارینین مختلف زامالاردا گلیب، آذربایجانین شمالی و جنوبوندا یاشامالاری لازیم گلیر. بئله اولدوقدا بو قبیر بیر ایشغوز ائلی و یا طایفاسی باشچی سینین قبیریدیر.

شبهه سیز بو شئیلرین بعضیلری مختلف یئرلردن ماننایا گتیریلیمیشدیر، لاکین ساکا و یئرلی صنعتکارلارین هنرینه عاید شئیلرین سایبی زئوه خزینه سینده او قدر چوخدور کی، اونلارین

۱ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۱۷.

۲ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۱۶.

۳ - ایران از آغاز تا اسلام، ۱۳۷۲، ص ۱۰۹.

هامی‌سینین اوزاقدان گتیریلمه‌سینی سؤیله‌مک منطقی اولماز. دئمک، او زامان محله‌ده - مانادا ساکا سبکینده، اصیل اورتا آسیا ائللری سبکینده ایشله‌ین صنعتکارلار، صنعت اوجاقلاری و صنعتلره مخصوص ایش و تولید یئرلری‌ده اولموشدور. بو باخیمدان ر. قیرشمن یازمیشدیر:

“او کارگاهین قالیبلری کی، زئوه‌نین ساکا شاه‌ی اؤز زینت و سایطینی اورایا سفارش و ثررمیش، مختلف یئرلردن او کارگاه‌ا گلمیش صنعتکارلارین الیه قازیلمیشدیر.

بو قبیله‌ده آسوری شئیلرینین کناریندا اولو باسدیرما مراسیمیله علاقه‌دار اولان بیر سیرا شئیلرده واریدی کی، اورارتو سبکیله قایریلمیش ایدی، بیر سیرا شئیلرین ایش سبکی محلی و یئرلی ایدی. آنجاق ساکا اولوب‌وايله قایریلمیش شئیلر او قدر چوخ‌دور کی، تقریباً خاطر جمع اولماق اولار کی، زئوه‌ده ساکا شاهزاده‌لرینین سلیقه‌سیله ایشله‌ین کارگاه‌لار واریدی کی، ایشغوز شاهزاده‌لرینین سفارشیه ایشله‌ییرمیشلر.

زئوه‌ده بیر ساکا قبی‌رینین کشفی‌ده بیزی مختلف میللتلر و نژادلار فیکرینین محصولو اولان نچه هنرله تانی‌ش ائدیر.”^۱

بعضی باشقا تاریخچی عالیم‌لر ایسه ر. قیرشمنین عکسینه اولاران، زئوه خزینه‌سینین بوتون شئیلرینی مانن‌انین اؤز صنعتکارلارینین محصولو بیلیر و حتی ساکالارا منسوب شئیلری‌ده مانادا قایریلما گوستری‌لر. بو عالیم‌لردن ا.م. دیاکونوفو گؤستریمک اولار. او بو باره‌ده یازی‌ر:

“تازالیق‌دا ساققیزین، یاخیلیغیندا ”زئوه“ دن کشف اولموش خزینه ماننا اوستالارینین [م.ق. ۹ - نجو یوز ایللیکدن ۷ - نجی یوز ایللیگه قدر] یوکسک صنعتی و مهارتیندن، ده‌میر اوزه‌ری‌نده هنر‌نمالیغیندان حکایت ائدیر.”^۲

تاریخچی عالیم ”آندره قودار“ دا ا.م. دیاکونوف کیمی دوشونه‌رک یازمیشدیر:

“ساققیز خزینه‌سینین اینجه‌صنعت محصوللارینین چوخ‌خونون منشایی هامان ساققیز منطقه‌سیدیر... بو شئیلر اصیل آذربایجان و زاقروس داغلاری ساکینلری، خصوصیه ماننا اولکه‌سی ساکینلرینین هنر و اینجه‌صنعتی اثرلری‌دیر. بدوی ایسکیت (ساکایی) سبکی آدلان‌انین دا کؤکو، منشایی ماد و مانادیر و ایسکیتلرین یاخین آسیادا ساکین اولدوقلاری زامان یارانمیشدیر.”^۳ بیزجه ا.م. دیاکونوف و ا.قودار حاقلی‌دیرلار. زئوه خزینه‌سی اثرلری اساساً ”آراتتا“ صنعتی و هنری وارث‌لرینین نتیجه‌سی و محصول‌ودور. دئمک، بوتون بونلارلا برابر زئوه خزینه‌سینین بعضی اثرلری‌نین یارانما تاریخی، متخصصلرین فیکرینجه، ساکالارین گلمه‌سیندن قاباغا، م.ق. ۸ - نجی یوز ایللیگه و شاید داها قاباغا عاید‌دیر.

* ۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۱۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۶۶.

۳ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۱۹.

شبهه سیز بو هنر محصوللارینین یارانماسیندا اورارتو صنعتی، ائله جه ده ماننلارین سویداشی، قونشو و ان یاخین همدردلری اولموش قوتتی - لوللوبیلرین هنرینین ده بو اینجه صنعت اثرلرینی یارادانلارا و یارادیجیلیغینا تأثیری اولموشدور، بئله کی، ماننالیلارین بوندان سونرا گوستره جه گیمیز هنر اثرلرینی بؤیوک ماد اینجه صنعتی و هنرینین باشلانقیجی، ایلک مرحله سی حساب ائتمک اولار. دوغرونداندا ماننا صنعتی و هنری بیر طرفدن قوتتی - لوللوبی صنعتینین آردی و داوامی، دیگر طرفدن ایسه هم بؤیوک ماد، همده، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، هخامنیش دؤورو فارس اینجه صنعتینه یول آچان و یول گوستره ن اولموشدور، یعنی ان قدیم ایلام و آذربایجان هنری و اینجه صنعتی ایرانین سونراکی بوتون مهم مدنیتلری، او جمله دن فارس اینجه صنعتی، بو میثلسیز هنر و اینجه صنعتدن استفاده ائدن، اونو اقتباس ائدنلر بو مدنیته اورت باسدیر ائتمیش، شاید بیله - بیله و یا بیلمه دن آرادان آپارمیش و ثمره سینی اوز آدلارینا یازمیشلار. آنجاق خوشبخت لیکله تاریخن عمومی آخینی نهایت حقیقتی اوزه چیخاردار، حقیقت هئچ بیر زامان ابدی اولاراق گیزلی و ایتگین قالماز:

حقیقت ایلرجه گیزله دیلسه ده، ابدی اولاراق، اورتولو قالماز!

مین ایلر بویو معلوم آلر واسطه سیله گیزله دیلمیش قدیم آذربایجان هنری اوز چیخاندا، واقعیته گورن آروپا عالیم لرینی، او جمله دن "آپهام پوپ" و آشاغیداکی سؤزلری یازماغا مجبور ائدیر:

"م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده آذربایجان اینجه صنعتینین کامللشمه سینی او یوکسک دهیرلی قیزیل، گوموش و حکاکلیق اولموش فیل دیشی سوموکلریندن باشا دوشمک اولارکی، ۱۹۴۷ - نجی ایله ده، تصادفی اولاراق، "زئوه" ده، یعنی اورمو گؤلونون جنوبغریینده تاپیلدی. بو خزینه ده قیزیل و گوموشدن اولان بیر سیرا زینت و سایطی واردیرکی، یا اریدیلیب تۆکولموش، یا قازیلیب، چکیشله دؤیولموش و یا یالنیز قازیلیمیشدیر. اونلارین بعضیسی تامامیله آسوری شیوه سی ایله دیر، بعضی باشقالاریندا ایسه ساکا هنری خصوصیتلری گورونور، باخمییاراق کی، اونلارین بعضی حیصه لری و یئرلرینده هر ایکی سبک وار، بعضی ائله شئیلرده واردیرکی، اونلارین قایریلماسی تامامیله محلی حساب اولمالیدیر. بو کشفیاتلار اولدوقجا قیمتلیدیر... اوکی داها چوخ اهمیتلی دیر، اونلارین بو منطقه ده یارانمیش ماد مدنییتیندن نمونه لر تقدیم ائتمه سیدیر و بو مدنییتین صلح و محاربه زامانلاری آسوریلر، ساکالار و اورارتولارلا چوخ رابطه سی اولموشدور. زئوه هنرینین چوخلو خصوصیتلری هخامنیش هنرینده ده قالمیشدیر و بو کؤچورولمه نین وسیله سی مادلارایدیلر.^۱ بئله لیکه "زئوه" و عمومیتله ماننا هنری و اینجه صنعتی بو گونکو ایران اراضیسی و میللتلرینین، شوشدان - ایلامدان سونرا، ان قدیم، ان یوکسک و ایلکین هنر و اینجه صنعتی و اثرلری هنر و صنعت شاهکارلاریدیر.

□ □ □

حسنلی تپه‌سی

تاریخی "حسنلو" تپه‌سی اورمو گؤلونون ۱۲ کیلومتر جنوبغربینده و "نقده" شهرینین دوققوز کیلومتر شمالشرقینده یئرله‌شیر و قونشو کندینین آدیله علاقه‌دار "حسنلی" آدلانمیشدیر. بو تپه اتگینده آخان "گودار" چاییندان ۲۰ متر هوندوردور. تپه‌نین قطرو تقریباً ۲۵۰ دن ۲۸۰ متره قدردیر. بو تپه‌نین اطرافیندا، هوندورلوکلری ۱۵ متردن آرتیق اولمایان، بیر نئچه تاریخی تپه‌ده واردیر. بئله فیکر اولونورکی، مرکزی یوکسک تپه، آدی معلوم اولمامیش شهرین قالاسی ایدی و اطراف تپه‌لرده خلق یاشایاردی. مرکزی قالادا ارباب، یا رئیس، باشچی لار و دینی رهبرلر و سایر بؤیوکلر یاشایار و خارجی هجوملار زامانی او بیر تپه‌لرین اهالیسی بو قالایا سیغیناردیلار. تاریخ متخصصلری بو قالانی آذربایجانین ان قدیم و مهم قالالاریندان بیر حساب ائدیرلر.

شمسی ۱۳۱۳ - نجو ایلدن خارجیلر و ایرانلیلاردان عبارت اولان بیر تجارتنی و علمی هئیت بو تپه‌نی قازماغا باشلایب، بعضی ده‌یرلی اثرلرده تاپدیلار. لاکین ۱۳۳۴ - نجو ایلدن اورتاق ایرانلی و آمریکالی بیر هئیت "رابثرت دایسون"ون رهبرلیگی آلتیندا قازیتتی ایشلری آپارمیش و اونون نتیجه‌سینده تپه‌نین عؤمرونو قدیمدن بری اون دؤوره‌یه بؤلوموشدور. "رابثرت دایسون"ون فیکرینجه اینسانلارین بورادا ساکین اولدوغو ایلک دؤور م.ق. آلتینجی مین ایللیک حدودلاریندا و دوردونجو دؤور م.ق. ۱۳۰۰ - دن ۸۰۰ - نجو ایله قدرایدی. بو دؤور ماننا دؤورودور.

علمی قازیتتی ایشلری بو تپه‌ده چوخلو قالالار و بنالارین تمیلینی اوزه چیخارتمیشدیرکی، ماننا دؤورونه عاید اولانلاری دوردونجو دؤوره مربوطدور.

شهرین مدافیهه قالاسی دووارینین اوچ متر قالینلیغی، یئددی متر اوچاللیغی، اؤزوده مربع شکلینده اولموش و هر طرفی ۱۰×۱۰ متر اولان ۷ بورجو وارایدی؛ بورجلارین فاصله‌سی ۳۰ متر و قالانین دروازاسی غرب طرفیندن ایدی. قالانین داخلینده ۲۰×۳۰ متر مربع گئنیش لیگینده باغچا و قالانی آبارلار و تؤوله‌لر اولموشدورکی، بیرینده سو یا شراب ساخلماق اوچون کویلر اولموشدور. اوتاقلاردا بیر سیرا اینسان و آت سوموکلری تاپیلیمیشدیر، اونلارین داخلینده یان - یانا یاتمیش جاوان آرواد و کیشینین سوموکلری واردیر.

حیه‌تین جنوب طرفینده بیر سیرا بنالار یئرلشمیشدیرکی، عبادتگاه‌ایمیش، بورادا بیر - بیرینه یولو اولان چوخلو اوتاقلار وارایدی. عبادت یئرینین هوندورلوگو ۷ مترایدی و آغاج سوتونلاری واریمیش، اورانین اوزونلوغو ۲۴/۳۰ و ائنسی ۱۸/۵ مترایدی. اطراف بنالارین هامیسی ایکی طبقه‌ایدی. عبادت یئرینده سککیلر، اود یاندرماق اوچون یئرلر، قوربانلیغی بؤلکم و سایر دینی مراسیم اوچون خصوصی یئرلر اولموشدور. قالانین اسلحه‌یه خاص ائویندن اسلحه‌لر، قیلینجلار، ده‌میر نیزه اوجلاری و اوخ اوجلاری الدهه ائدیلمیشدیر.

قالانین غرب طرفینده بؤیوکلو، کیچیکلی ۱۵ اوتاق واریمش و قیزیل قدح بو اوتاقلارین

بیریندن تاپیلیمیشدیر. حیه تین شمال طرفینده یئرله شن اوتاقلاردا عایله لر یاشارمیش. بو اوتاقلاردان الده ائدیلمیش چوخلو جعبه لر دن زینت و سایطی، سومو کدن اولان سورمه و وسمه قابی و سایره تاپیلیمیشدیر. بو اوتاقلارین بیرینده یانیب بیر - بیرینه قاریشمیش ۱۱ کیشی، آرواد و اوشاق سوموکلری واردیر و اونلارین بیرینده بیر آنا الینی اوشاغینا اوزالداراق اونو قوجا قلاماق ایسته میشدیر. گورونور بورادا یانقین اولموشدور. بو اوتاقلارین بیرینده یاناشی یاتمیش بیر آرواد و کیشی ایسکیلتی واردیر کی، گورونور یانقین زامانی یاتیب میشلار.

"کاربون ۱۴" ون تجزییه سی اساسیندا عومرو اولچمک یولوايله بو یانقینین ایلینی م.ق. ۸۱۵ و ۷۹۰ - نجی ایللر آراسیندا تعیین ائتمیشلر. بو ایللر اورارتو شاهلاری "ایشپوئینی" و "مئنوا" نین شاهلیق دؤورنه تصادف ائدیر. بونا گؤره ده یانقینین اورارتولار و یا آسوریلر طرفیندن یارانماسینی گومان ائدیرلر.

"حسنلی" تپه سینده آپارمیش اوزون مدّتی آرختولوژی ایشلر نتیجه سینده چوخلو سوموک، داش، ساخسی، شوشه و فلزی قابلار و شئیلر تاپیلیمیشدیر کی، آذربایجان، ایران و آمریکا موزه لرینده ساخلاتیلیر. بونلارین هامیسی م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصری و اوندان چوخ اولرده آذربایجان اراضیسی خلقینین هنری، اینجه صنعتی، تاریخی، یاشاییشی، مدنیتی و خصوصیه مانانین مدنیتی، هنری و اینجه صنعتی نی نمایش ائدیریر.

"حسنلی" قازینتیلاریندان الده ائدیلمیش ساخسی هئیکللر و بویون باغیلارینین بعضیسی ساده و دیگر قسمی شیرلیدیر. ساده لر قارایا ماییل و یا قیرمیزی پالچیق دان، اؤزوده چرخله قایریلمیش، همده بزکلری قاباریدیر و یا قازیلیمیش ناخیشلاری واردیر. بونلار م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالارینا عایددیر. لاکین شیرلی شئیلر قیرمیزی و ساری پالچیق دان قایریلمیش، قیرمیزی و یا قارا رنگله، هندسی شکیللر فورماسیندا رنگلنمیشدیر، اؤزلری ده سونراکی دؤورلره عایددیر.

حسنلی قازینتیلاریندان تونج، گوموش، قیزیل و ده میردن قایریلمیش شئیلر ده تاپیلیمیشدیر. تونج دان اولان آسلان مجسمه لری کاسسیلرین تونج دان قایریلمیش آسلان مجسمه لرینه بنزه بیر، بودا اولدوقجا طبیعیدیر، چونکی، اوللر گؤستر دیگیمیز کیمی، ماننلارلا کاسسیلر هم دیل، هم ائتیک، همده مدنیت جهتدن چوخ یاخین اولموش، همده همیشه سیاسی و مدنی علاقه ده اولموشلار.

حسنلی تپه سیندن تاپیلیمیش چوخلو شئیلر داخلینده ۱۳۳۷ - نجی ایل مرداد آییندا تاپیلیمیش گوموش پیاله داها چوخ دقتی جلب ائدیر. بو قدحین هوندورلویو ۱۷/۵، آغزینین قطرو ۱۰ و پایاسینین قطرو ۶/۸ سانتیمتر دیر. قدحین ائشیک دووارلاری ایکی سیرا قیزیل ایله ایشلنمیش دؤیوش صحنه لریدیر کی، دؤیوشچولر پیادا و آرابایا مینمیش حالدا، اؤکوز، آت و آسلاتا بنزر حیوانلاری قوور و گویا اونلارلا دؤیوشورلر. بو پیاله کاسسی و گرجستان پیاله لرینی خاطرلادیر. حسنلی قازینتیلاریندان چوخلو بزک و سایطی، سالخیم شکلینده اولان سیرغالار، بیله زیک، بویون باغی، آلین بزه گی، تئل باسانلار، پییالا زکلی، میل - میلی، بوغدایی سیرغالار، دویمه لر و...

همده بیردانا ائشسیز (میثلسیز) قدح کی، ۱۳۳۷ - نجی ایل مردادین ۲۳ - نده تاپیلیمیشدیر. بو قیمتلی پیاله دوردونجو لایدان، یعنی ماننا دؤورونه عاید طبقه‌دن تاپیلیمیشدیر. قدحین اوجالیغی ۲۱، آغزینین محیطی ۶۰ سانتیمتر و آغیرلیغی ۵۹۰ قیرامدیر، اوزوده خالص قیزیل‌دان قایریمیشدیر. ۱۹۵۸ - نجی ایله بیر اینگلیز درگیسی بو قدحی بئله قیمت‌لندیریمیشدیر: "قابین عادی ده‌یهری ۲۰ مین لثره تعیین اولموشدور، لاکین اونون هنری و تاریخی اهمیتی بو رقم‌لردن چوخ آرتیق‌دیر."^۱

ایرانین باستانشناسلیق اداره‌سینین مدیر و سید محمدتقی مصطفوی بو قدح باره‌ده بئله یازمیشدیر: بو "نه تکجه ایرانین باستانشناسلیق تاریخینده سابقه‌سیز کشف و ایران تاریخی باخیمیندان فوق‌العاده اهمیته مالک‌دیر، بلکه دونیانین علمی قازیتیلاری باخیمیندان دا ان مهم علمی کشف‌لردن بیر و اسکی دونیانین نادر تاریخی، هنری و مذهبی اثرلریندن بیر ساییلیر."^۲ آذربایجان تاریخینین دنیا شهرتلی میثلسیز شاه اثرلریندن بیر اولان بو قیزیل پیاله بوتون دنیا تاریخ‌چیلرینین حیرت و تعجبونه سبب اولموش و نتیجه‌ده اونون باره‌سینده چئشیدلی ده‌یرلی سؤزلر یازمیشلار و بیز یوخاریدا اولاردان نمونه‌لر گؤستر‌دیک، ایندی اونون تاپیلما‌سیندا بلاواسطه اشتراک ائتمیش آمریکالی عالیم "رابرت دایسون"ون، اثرین تاپیلما‌سی جریانین باره‌ده دئدی‌کلرینی نقل ائده‌ک. بو عالیم اثرین تاپیلما‌سی جریانینی "لایف - Life" درگیسینین مخبری و "پرادا" خانیم بئله سؤیله‌میشدیر:

"تپه‌دن اوچ آی تورپاق گؤتوره‌ندن سونرا، قالانین ساراینین مهم قسمتی اوزه چیخدی. بیر پنجشنبه گونو آخشام گون باتارکن، قازان ایشچیلرین بیر، الینده اسلحه اولان بیر کیشینین سوموکلرینه تصادف ائدی، مؤوضونو هیأتین مسئولونا خبر وئیر. "دایسون" ایکی نفر ایشداشی ایله گلیب، سوموکلرین اطرافیندا اولان پالچیق‌لاری تمیزله‌مه‌گه باشلا‌ییرلار و بیردن قیزیل بیر خط ظاهر اولور. قازانلار اولجه ائله گومان ائدی‌رلر کی، بیر بیله‌زیک تاپمیشلار. هیجانلا ایشلرینی دوام ائدی‌رلر، نازیک قیزیل تپه‌سی بؤیویور. ائتلی اولور و ناخیشلی یئری گؤرونور. قدح یاواشجا اوچ مین ایلدن بری اونودولوب، ساخلامیش الین سوموکلری آراسیندا چرخاریلیر و تورپاق آلتیندا چخیب، اوچ مین ایلدن سونرا، باتماق عرفه‌سینده اولان گونشین سون شعالاری آلتیندا سیرلی شکیلده پاریلدا‌ییر و یویولاندان سونرا، بو بؤیوک کشفین شرفینه آرختولوق‌لار هیأتی طرفیندن ترتیب ائدیلمیش شنلیکده، بیلک و تجربه چیراغی ایشیغیندا، سیرا آچان قازمانین اوجوایله، "کئچمیش دونیانین افسانه‌وی جریانینی قارا اونودولما پنجه‌سیندن چیخاران" اینسانلارین الینده ال‌به‌ال‌گزیرو او مجلسه شنلیک، شور و ایشیق‌لیق باغیشلا‌ییر. قدح بیر مدّت، امانت اولاراق، اورمو میلی بانگیندا

*

۱- رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۲۶.

۲- رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۲۶.

۱- رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۲۶.

۲- رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۲۶.

ساخلانیلاندان سونرا، "ایران باستان" موزه سینه کؤچورولور.^۱ بو قیزیل قدح یانقینا دچار اولموش بیر اوتاغین ییخیقلاری آلتیندا قالمیش اوچ عسگرین سوموکلریله بیرلیکده تاپیلمیشدیر و معلوم اولور کی، عسگرلر، بو ائوه اود وورولوب یانان زامان، نه اوچون سه اورایا گیرمیش و بو قیزیل پیاله نی آلیب چیخماق ایسترکن، تاوان چؤکوب و عسگرلر، قدح اللرینده، قوولانیب قالمیشلار.

احتمال قالانی دفاع ائدن عسگرلردن اولموش بو شخصلر یانقین داخلینده دیری - دیری گؤمدورولرکن، آذربایجانین میثیلسیز هنری و شرفلی تاریخی نی اؤزلریله بیرلیکده قورویوب ساخلامیشلار، تا اوچ مین ایلدن سونرا بوتون دونیا یا گوسترسینلر کی، آذربایجان میللتی بو گونکو ایران اراضیسینین، ایلاملاردان سونرا، ان قدیم خلقی، میثیلسیز هنر، مدنیت و صنعت مالک اولموش میللتی دیر.

امریکا درگیسی "لایف" بو صحنه نی چوخ گؤزل تصویر ائتمیشدیر. ادیب و شاعرلریمیز اوچون گؤزل بیر قاینق اوللا بیله جه گینی نظره آلاق، اونو بورادا نقل ائتمه کی لازیم بیلدیک. بو صحنه بئله دیر:

"میلاددان تقریباً ۸۰۰ ایل قاباق بیر قالانی (آذربایجان تورپاقلاریندا.م.) محاصره ائدیپ اودلادیلار. قالانین اوچ نفر مدافعی، سییریلیمیش قیلینج و توپپوزلا قالانین یوخاری طبقه سینده هر طرفه اوز قویاراق، اومودسوز حالدا چالیشیردیلار کی، وطنلرینین میراثی اولان قیزیل قدحی دشمنین تالانیندان قوروسونلار. سارای چؤکوب، ییخیلدی و بو اوچ مدافعه ائدن عسگر یانار چؤکونتولر آلتیندا قالدیلار و اؤز اؤلوملریله اؤز مأمورییتلرینی کامل شکیلده یئرینه یئتیردیله، چونکی هم اؤزلری، همده قیزیل قدح نظردن پنهان اولدولار. قالا تدریججه ییخیلیب، ترک اولاراق یئل گتیرن تورپاق و قوم آلتیندا محو اولدو و کئچن یای، بو صحنه تورپاغین آلتیندان ظاهر اولاندا، یوخاریدا دئدیگیمیز دؤیوشچولر ایسکیلتلر شکینه دوشوب، اوز سلاقلارینین یانیندا یاتمیش و اونلاردان بیری هله ده سئودیکگی قیمتلی قابی اؤز قولونون سوموگوايله توتوب ساخلامیشدی.^۲

بو قدحین ماراقلی ناخیشلاری باره ده ده چئشیدلی فیکرلر سؤیلمیشدیر، اونلارین بعضیسی تعصب محصولو و حقیقتدن کناردیر. بو عالیملره گؤره بو قیزیل جامداکی ناخیشلار قدیم فارس داستانلاریندان الهام آلاق یارانمیشدیر.

لاکین بو زامانلار پارسلار هله یوز ایل ایدی کی، منطقه میز و ایران فلاتینا گلیمیش و ماننا، قوتتی، لوللوبی، هورری و اورارتو تورپاقلاریندان چوخ اوزاق ایدیلر و اونلارین داستانلارینین یئرلی اهالی داخلینده یایلماسینا اوزون عصرلر وقت لازیم ایدی و داها مهمو بو کی، بو عصرلرده بو

* ۱ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۲۸.

۲ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۲۵.

گونکو فارس ایالتینده یئرلشمیش پارسلارین چوخو کؤچه‌ری حالدا یاشایار، ایلاملارا تابع اولاراق، مدنیّتین ایلک عنصرلرینی اونلاردان اویره‌نیردیله. دئمک، تعصب محصولو اولان بو فیکر واقعیت و تاریخه تمامیه ضدّیر.

بو تاریخ‌چیلرین عکسینه اولاراق، بعضی عالیمله، او جمله‌دن "آیدات پرادا" بو ناخیشلاری "کوماربی" آدلی بیر "هورری" داستانیه باغلی بیلیر. هورریله‌ری یا "ماتیئنلر" ماننلارین ان یاخین غربی قونشولاری، همده ائتنیک، دیل، یاشاییش جهتدن بیر - بیرینه اولدوقجا یاخین ایدیله؛ شبهه‌سیز، شفاهی ادبیاتلاری‌دا بیر - بیرینه یاخین ایدی و بیر - بیرینین افسانه‌لری و قهرمانلیق داستانلاریندان خبردار ایدیله و شاید ده عینی ایدیله. بوندان علاوه ماننلارین صنعتکارلاری، شبهه‌سیز، هورریله‌ری داستانلارینی بیلیردیله. بوتون بونلاردان علاوه ماننلارلا هورریله‌ری دینلری‌ده عینی ایدی.

سعید نفیسی بو قدح باره‌ده اولدوقجا گؤزل، معنالی و واقعیتیه اویغون فیکره مالک‌دیر. او یازمیش‌دیر: "حسنلی نین قیزیل کاساسینین فوق‌العاده اهمیتی اوندان عبارت‌دیر کی، بیر طرفدن ماننا خلقینین مدنیّتینین جزئیاتینی گؤسته‌ریر، او بیر طرفدن اونون ماننا مدنیّتی نین هخامنیش مدنیّتینده اولان نفوذو، خصوصیه تخت جمشیدین داش یونمالاریندا نفوذو تمامیه آیدین‌دیر. دیگر طرفدن ده حسنلی کاساسینین بعضی ناخیشلاری ۱۳۱۵ - نجی ایلده "کلاردشت" ده الده ائدیلمیش قیزیل کاسانین ناخیشلارینا چوخ اوخشار‌دیر و آیدین‌دیر کی، ماننا مدنیّتی شرق طرفیندن مازندران اراضیسینه قدر گتتمیش‌دیر. "کلاردشت" قیزیل کاساسینی م.ق. ۱۲ تا ۸ - نجی عصرله عاید بیلیمیشله.^۱

س.م.ت. مصطفوی‌ده نفیسی نین فیکرینی بیر نؤوع تأیید ائده‌رک گؤسته‌ریر کی، "حسنلی قابینین تاریخی تقریباً اوج عصر تخت جمشید اثرلریندن قاباقدیر، بونا گؤره‌ده دئمک لازیم‌دیر کی، هخامنیش دؤورونون ناخیشلاری و هنرلری غربی آذربایجانین هنری اثرلریندن ده یاخشی اقتباس و استفاده ائتمیشله.^۲

زئوه و حسنلی خزینه‌لری باره‌ده کی بو معلوماتی بیز عالیم ر. رئیس‌نیانین اثریندن آلدیق، شبهه‌سیز بو باره‌ده داها گئنیش و دهرین آختاریش و تحقیقاتلارا احتیاج واردیر. گله‌جکده لازیمی شرایط الده ائدیله، بو میللی وظیفه‌نی یئرینه یئتیرمک اومودونداییق، هله‌لیک بو باره‌ده داها گئنیش و آرتیق معلومات آلقا ایسته‌ینلر "آذربایجان، ایران تاریخی گئدیشینده" اثرینین بیرجی جیلدینه مراجعت ائده بیلرله.

زئوه خزینه‌سی اثرلرینده اولان هنر و صنعتی حسنلی تپه‌سیندن الده ائدیلمیش اثرلرله مقایسه

۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۳۱.

۲ - بئنه اورادا

ائتمه گه هئچ بیر احتیاج یو خدور، چونکی بونلارین هر ایکسی بیر خلق، بیر میللت، بیر دؤور و تقریباً عینی اوستالارین الینین محصولودور.

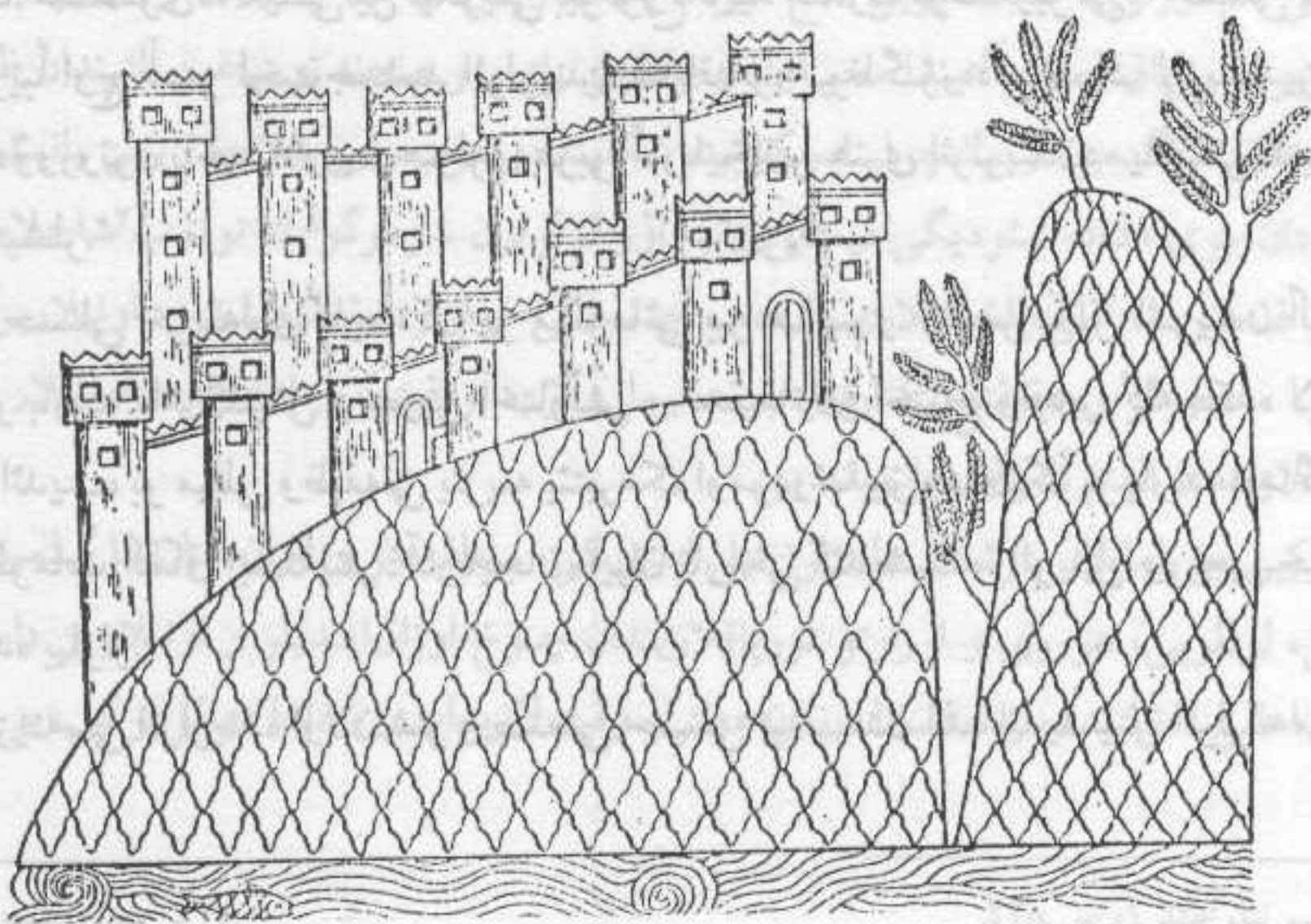
"حسنلی" دن تاپیلیمیش اثرلردن بیر ده بیر قبیردیر کی، اورادا اینسان سوموکلریندن علاوه اوچ آتین دا سوموکلری واردیر. شبهه سیز بو آتلار اؤلن شخصین ایدی؛ بو شخص اؤلنده، آتلارینی اؤلدوروب قبیره قویموشلار، آنجاق یئر اولمادیغیندان آتلارین چکدیگی آرابانی قبیره قویماق ممکن اولمامیشدیر.

نظره آلینمالیدیر کی، ساکارلاردا آتی اؤلوايله گؤمدورمک عادت و معمول ایدی، بونا گؤره ده دئمک اولار کی، کشف اولونموش بو قبیره ساکارلارین ایمیش.

بو قبیرین ساکارا عاید اولماسینی همده آتلارین گؤزل یهرلری، وسایطی و نوختالارینین بیرینین تونجدان قایریلمیش دهنه سی گؤسته ریر کی، یوزه - یوز اورتا آسیادان گلیمیش اسکی تورک ائللرینین ایشلری و عادتلریندن ایدی.

بو قبیره اؤلولرین باشی اوستونده بیر لؤوحه ده واردیر کی، اوندا مارال باشینین شکلی واردیر. مارال باشی علامتی ده ساکا (ایشغوز) ائللرینه مخصوص ایمیش، دئمک بو قبیر شبهه سیز ساکارلاردان اولموشدور.

بو قبیرین ساکارلاردان اولماسی بو واقعیتی گؤسته ریب، ثابت ائدیر کی، ایشغوز (ساکا) ائللری م.ق. ۸ - نجی و حتی ۹ - نجو عصردن قفقاز کئچیدینی کئچیب، آذربایجانا گلمه گه باشلامیشلار، آنجاق م.ق. یئددینجی عصرده سیاست میدانی و تاریخ صحنه سینه گیردیکلری اوچون، بو زاماندان تاریخده تانینمیش و آدلاری دا قالمیشدیر، بونا اساساً ساکارلارین بوتون آذربایجان اراضیسینده

دؤولت و حاکمیت قورماقلاری نئچه یوز ایللیک اجتماعی زمینه مالک اولور، یعنی اونلار یئددینجی عصرده شمالی و جنوبی آذربایجاندا دؤولت تشکیل ائدنده، نئچه یوز ایل ایدی کی، یئرلی اهالی ایله قایناییب قاریشمیش و واحد بیر خلقه چئوریلیمیش و عمومی واحد دیله مالک اولموشدولار. ساکالارا (ایشغوز) عاید گلن بؤلومده بو بارهده گئیش شکیلده دانیشاجاییق. □ □ □

مجید تپه

ایشغوزلارین (ساکالارین) م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللری و ایلک یوز ایللیکلریندن، ۱۰ و یا ۹ - نجو عصرلریندن باشلایاراق، او زامانکی آذربایجان اراضیسینه گلمه لرینی گؤسته رن فاکت تکجه "حسنلی" ده تاپیلیمیش ایشغوز کورقانی - قبری دئییلدیر، بلکه بو قبرین تاینین آذربایجان اراضیسینین باشقا یئرلرینده ده اولماسی گؤسته ریر کی، ایشغوزلار - ساکالار م.ق. اونونجو یوز ایللیکدن باشلایاراق، مختلف ائل و قبیله لر شکیلینده آذربایجانا گلمیش و بو دیارین مختلف منطقه لرینده یاشامیشلار. بو ایشغوز کورقانلاریندان آذربایجان اراضی سینده بو گونه قدر کشف اولوب اوزه چیخاریلیمیشلاریندان بیر ده "تخت سلیمان" ین لاپ یاخین لیغیندا کشف اولموش کورقاندیر. بو ایشغوز قبری "تخت سلیمان" ین بئش کیلومتر لیگینده یئرلش "زندان" داغینین دؤرد کیلومتر گون چیخان طرفینده کی "مجید تپه" ده یئرله شیر. بورادا علمی قازینتی ایشلری آپاریلاراق، ساکا (ایشغوز) قبرینین اولماسی و بیر نئچه ایکینجی درجه لی قبر واسطه سیله احاطه اولونماسی میدانا چیخمیشدیر، لاکین بو کورقاندا نه لرین کشف اولونماسی باره ده هله لیک بیر معلوماتا راست گلمه دیک. گونش ایلی ۱۳۳۷ - نجی ایلدن باشلایاراق ۲۰ ایل سوره سینده اورتاق ایرانلی و آلمانلی آرخلولوقلاردان عبارت بیر هیأتین بورادا چالیشماسینا باخمایاراق، کورقان حاقیندا معلومات آزدیر و یا بیزه معلوم دئییلدیر.

بو کورقانین کشفی و اونون باره سینده عمومی معلوماتی "راهنمای تخت سلیمان" اثریندن اویره نیریک. اورادا یازیلیمیشدیر:

"تخت سلیمان" ین بئش کیلومتر لیگینده تک - تنها حالدا یئرله شن کله قند شکیلینده، ایچی بوش و چؤکونتو لایلاردان عبارت اولان داغ اولدوقجا دقته لایق و گؤرمه لی بیر آبیده دیر. اونون دؤرد - دؤوره یاماجیندا م.ق. بیرینجی مین ایللیکدن معمارلیق قالیقلاری واردیر کی، داش، آهک و قوم پالچیغیندان قاییریلیمیشدیر.... بو داغ "سلیمان زندانی" آدیله شهرتلنمیشدیر.

"زندان" داغینین گون چیخان طرفیندن دؤرد کیلومتر آرالی "مجید تپه" ادلی بیر کیچیک تپه واردیر کی، م.ق. بیرینجی مین ایللیکدن بیر تومولوس (تومولوس یا کورقان "ساکا" قبرلرینین مجموعونا دئییلیر کی، بیر تپه شکیلینده دیر و بیر نئچه فرعی قبر اصیل قبری حلقه کیمی آریا آلمیشدیر). و یا کورقاندیر کی، اورادا اسکی دؤورلری تانیماق اوچون علمی قازینتی ایشلری

آپاریلیمیشدیر.^۱

ایشغوزلارین م.ق. ایلک مین ایللیگین اوللرینده "تخت سلیمان" اراضیسینده یاشاماسی و کورقان یادگار قویماسی آیدین گؤسته ریر کی، بو اراضی میلاددان نئچه مین ایل قاباقدان قوتی - لوللوبی خلقلرینین معین ائللری طرفیندن مسکون اولموش بیر منطقه و یاشاییش یئری ایمیش و میلاددان مین ایل قاباقدان ساکا (ایشغوز) ائلریندن ده اورتا آسیادان گله رک اورادا یورد سالیب، اوزون زامان یاشامیشلار.

زردوشت دینین تام فورمالاشماسی دؤوروندن بو دینین مرکزی و کعبه سی اولموش "آذرگشنسب" آتشکده سینین بورادا - تخت سولثیماندا یئرلشمه سینی نظره آلاق، دئییه بیلیریک کی، بو یئر، طبیعی یاشاییش شرایطینه مالک اولدوغو اوچون، هم لاپ قدیمدن یاشاییش منطقه سی اولموش، همده م.ق. ایکینجی مین ایللیک، حتی شاید اوندان قاباقلاردان یارانماغا باشلامیش زردوشت دینی نین ایلک نطفه لری و روشیملری نین مهم و اساس یارانما اوجاقلاریندان بیری اولموشدور، بونا گؤره ده م.ق. ۱۰ و ۹ - نجو یوز ایللیکلردن آذربایجانین مختلف منطقه لری، او جمله دن تخت سولثیماندا یاشاماغا باشلامیش ایشغوزلار (ساکالار) ین زردوشت دینی نین روشیملری، اساسلاری و احکاملاری ایله تانیش اولماسی احتمالی گوجلودور.

مارلیک تپه نین ۳۶ نومره لی قبریندن ۱۷۰ - ه قدر فلز شیلرین کشفی و اونلارین تقریباً اللی پارچاسینین قیزیل اولماسینی نظره آلاق^۲ گومان ائتمک اولار کی، تخت سولثیمانین بو قبیری ده ایشغوز (ساکا) بؤیوک لری، شاه و یا شاهزاده لرینین بیرینین کورقانی اولموشدور.

نئچه عصر مختلف آذربایجان منطقه لری، او جمله دن همین بو "تخت سلیمان" دا یاشامیش و شبهه سیز، زردوشتیزمین روشیملری و بعضی ابتدایی احکاملاری ایله قسماً تانیش اولموش ساکالار (ایشغوز) لارین معین قوللاری، ایشغوز شاهی "مادی" نین کیاکسار طرفیندن اولدورولمه سیندن سونرا، دربند یولو ایله قارا دنیز ساحیللری و اورتا آسیا یا گئتدیکده، شبهه سیز، زردوشت دینین روشیملری و ابتدایی فیکرلرینی ده اؤزلریله بیرلیکده اورایا آپارمیشلار و شاید بو فیکرلر اورادا آز، چوخ یاییلمیشدیر. بو مسئله بعضیلرینین زردوشت دینین اورتا آسیادا نشأت ائدیب یارانماسی فیکرینی ایره لی سورمه سینه سبب اولموشدور. البته بو فیکر دوغرو دئییلدیر، زردوشتیزمین لاپ ایلک روشیملریندن باشلا یارق یاراندیغی و تکمیللشدیگی دیار آذربایجان اولموش و سونرا اورادان مختلف یئرله، او جمله دن اورتا آسیا یا یاییلمیشدیر.

□ □ □

۱ - موسوی، سید محمود، راهنمای تخت سلیمان، ارومیه ۱۳۶۵، ص ۱۴.

۲ - مارلیک بن فلز قبالاری، ص ۱۹۱، ۱۹۲ و ۱۹۳.

نه اوچون ماننا خلقی و مدنیتی بارهده سوسورلار؟

"ژئوه"، "حسنلی"، ائله جهده "مجید تپه" دن کشف اولموش یوکسک مدنیت، هنر و صنعت محصولو اولموش تاریخی اثرلر گؤسته ریر کی، چاغداش آذربایجان تورپاقلاری م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده، یعنی "ماننا" لار دؤورونده اولدوقجا یوکسک سوییه لی بیر مدنیتین بشیگی اولموشدور. بو مدنیت ایرانین بوگونکو تورپاقلاریندا ایلام - شوش دان سونرا، ان اسکی و عینی زاماندا یوکسک کیفیتلی مدنیت اولموش و یوخاریدا اشاره اولونان بعضی عالیملرین دئدیکلری کیمی، پارس مدنیتینین اساس الهام و اقتباس منبعلریندن بیری اولموشدور.

بئله ایسه، گؤره سن نه سببه گؤره بیر سیرا فارس تاریخ چیلری وطنیمیز ایرانین ایکینجی ان قدیم و یوکسک مدنیتی اولموش ماننا مدنیتی و اونو یارادان ماننا خلقی بارهده تقریباً هئچ نه یازماییر و باشدا پیرنیا اولماقلا، او بارهده سوسور و سکوتلا کئچیرلر؟!

ماننا خلقی، حکومتی و مدنیتی ماد خلقی، حکومتی و مدنیتیندن اسکی راق اولموش، اونون بینؤوره و اساس تمل داشلارینی قویموشدور. بوندان علاوه بو مدنیتین یارانیدیگی دیار زردوشتیزمین یارانیدیگی اولکه و ایلک اصیل "اوستا" نین یارانیدیگی دیاردیر. نه اوچون اوستایا بو قدر یثر و ثرن، اونو ترجمه ائدن، گؤیلره قالدیران، اونو فارس اثری کیمی قلمه و ثرنلر اونو یارادان اصیل میللت، خلق، مدنیت و موحیط بارهده سوسور، هئچ نه یازماییر و گؤسترمه ییرلر کی، اوستا ایلک اول یاراناندا ماننا خلقی داخلینده و او خلقین دیلینده یارانمیش، عصرلر بویو چوخلو حادثه لر باشیندان کئچیردندن سونرا، ساسانیلر دؤورو پارس دیلینه چئوریلیمیشدیر؟!

علمه ضدّ اولان بو ایش ایکی مسئله نتیجه سینده میدانا گلیمیشدیر:

۱) آوروپا عالیملرینین بیر عده سی، مهمّ آریاییزم نظریه سینده قاپیلاراق، مادلاری آریایی، هند - آوروپایی دیللی گؤستریمیش و بو فیکرده اولموشلار کی، یالنیز آریایی سویدان - نژاددان خلقلر و ائللر مدنیت یاراتماغا لایق و قادردیرلر و تورک خلقلرینده بو اردم و لیاقت یوخدور. بونا گؤره ده گویا "آریایی" لر تاریخی رسالته مالکدیر و تاریخ یاراتماغا بورجلو و وظیفه لیدیر، باشقا عیرقلردن اولان خلقلر و میللتلر یوخ.

بو عیرقچی، شوونیستی و علمه تمامیه ضدّ اولان نظریه نی ا.م. دیاکونوف، واقعیتی گؤرن بیر تاریخچی عالیم کیمی، تنقید آتشینه توتاراق یازمیشدیر:

"باشقا مهمّ مسئله بو کی، ماد تاریخینی آراشدیرانلارین تحقیقاتی بیر طرفلی ایدی، اونا گؤره کی، غرب عالیملری یالنیز و یالنیز "آریاییلر" ین نفوذو باخیمیندان او اولکه نین (ماد.م.) تاریخینه علاقه گؤستریدیلر. بو عالیملر بو ذهنی سابقه نین تأثیری آلتیندا ایدیلر و اینانیردیلا کی، شرق خلقلرینین - بعضی "سچیلیمیشلر" استثنا اولاراق - مستقل تاریخ اینکیشاف ائتدیرمک لیاقتی

یوخدور عکسینه اولاراق هند - آوروپا دیلرینده دانیشانلار خصوصی تاریخی رسالت و رولا مالکدیرلر (گوستر دیگیمیز عالیملر بو نظری مهم و افسانه وی "آریایی عیرقی" (نژادی) نی یوکسلتمک و اویمک شکلینه سالدیلار).^۱

بیلدیگیمیز کیمی، هند - آوروپایی دیللی اون قبیله و طایفا م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اوللرینده ایران فلاتینا گلدیکده، مرکزی ماد و آذربایجان اراضیلرینه ابداً نفوذ ائده بیللمه میش و اورانین جنوب و شرق یئرلرینده یئرلشمیشلر. لاکین گوستر دیگیمیز آریاییزم اسیری اولان عالیملر مرکزی مادی جنوب و شرقینه یاخین یئرلرده یئرلشمیش آزد هند - آوروپا دیللی ائل - اوبالاری شیشیره رک، مادلاری و اونلارین اساسینی یاراتمیش ماننالاری و مدنیتلرینی گورمه مزلیگه و ورور و دئمه بیرلر کی، کؤچهری هند - آوروپا دیللی ائلر ایران فلاتینا گلنده ماننا و مرکزی ماد تورپاقلاریندا (چاغداش آذربایجان و همدان) یوکسک مدنیت، گوجلر دؤولت و نچه مین ایللیک حکومتلر واریدی و مدنیتجه اولدوقجا آشاغی سوییه ده اولان یاریم وحشی آریایی ائلر اوزون عصرلر ایلاملار، قوتی - لولوبیلر، کاسسیلر و ماننالاردان مدنیت، یازی، خط و سایره اویره نمیشلر. ا.م. دیاکونوف بو واقعیته بئله تصویر ائتمیشدیر:

"آریایست" عالیملر مختلف وسیله لرله هند - آوروپا دیلینین اسکی ماد تورپاقلاریندا واریغنین علامت و نشانه لرینی بویوک قلمه وئریب و بیلهرک، بو حقیقتین اهمیتینی آزالدیرلر کی، چؤلده یاشایان و اتوی دالیندا اولان (کؤچهری. م.) هند - آوروپالیلارین وارد اولماسیندان قاباق، آدلاری گؤسته ریلن یئرلرده یوکسک مدنیت و کامللشمیش دؤولت (مثلاً: ماننا اولکهرسی) واریدی و بو مسئله نین اوزو اینکیشاف سوییه لری داها آشاغی اولان تازا یئتیشمیشلرین (گلمیشلرین. م.) تاریخی تکاملونده تأثیر ائتمیشدیر.^۲

م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده اون هند - آوروپایی دیللی ائل و قبیله خزرین شرقی قسمتی و بلخ طرفلریندن ایران فلاتینا گلیب و یالیز چاغداش فارس و کرمان ایالتلری، داها چوخ معاصر ایرانین شرق طرفلرینده یئرلشدیلر و اونلارین ان قاباقجیل اوتوراق حیات سورن اوچ قبیله سی چاغداش فارس ایالتینده ساکین اولاراق، ایلام دؤولتی و مدنیتی کؤلگه سینده یاشاماغا باشلا یاراق، اونلاردان حیات، مدنیت، یازی، خط و سایره اویره نمه گه باشلادیلار. بو دئدیکلریمیز تاریخی واقعیتلر دیر و هند - آوروپایی خلقلر م.ق. دوققوزونجو عصر دن باشلا یاراق، ایلاملاردان مدنیت کسب ائدی کجه اؤزلری سونرالار تدریجله یوکسک مدنیت یاراتمیش، ایران و یاخین شرق منطقه سی خلقلری، مدنیتلری و تاریخلرینه مهم تأثیر ائتمیشلر.

ماننا حکومتینین استقلال باخیمدان نوه سانی م.ق. سکگیزینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا، م.ق.

۱ - ا.م. دیاکونوف، ماد تاریخی، ابکینجی چاپ، تهران، ص ۷۲.

۲ - یئنه اورادا.

۷۵۰ - نجو ایلده بیر داهایا تکرار اولور. چونکی بو ایلده بیرینجی آرقیشیتینین اوغلو "ایکینجی ساردوری" "نامار" شهرینه اوردو چکیر و ظاهرأ ماننانی تابع ائدیر. بو ایلرده اورارتو حکومتی ضعیفله بیر و "اوچونجو تیقلت پیله سر" ین شاه اولماسیله آسوری دؤولتی گوجلنهیر و نتیجهده ماننا حکومتی ده گوجلنهیر، چونکی "تیقلت پیله سر" م.ق ۷۴۴ - نجو ایلده اورارتولارا قارشی ماد اراضیسینه اوردو چکیر. ماننا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو"، آسوریلرله علاقه ساخلایر. ایکینجی ساردوری مجبور اولور کی، هامان ایل، اورارتویا دشمن اولوب، آسوریلرله علاقه ساخلایان ماننا حاکمی ایله ماننا اراضیسینده دؤیوشسون. بو دؤیوشده ایکینجی ساردورینین، اؤز یازدیغینا گؤره، اورمو گؤلونون شرقینده اولان "داربو" قالاسینی آلیر. لاکین بو حادثه اورارتولارین ماننا اراضیسینه سون سوخولمالاری ایدی.

ایکینجی ساردورینین ماننا تورپاقلارینا هجوملاری بارهده "آذربایجان تاریخی" نده اوخویوروق: "ایکینجی ساردوری شمالی اورمیه ولایتلری و جنوبی آذربایجان تورپاقلارینین ایچه ریلرینه سوخولدو. او، "پولوادی - Puluadi" آدلی داغ اولکه سی اوزه رینده کی غلبه سی، ۲۱ قالانی، ۴۵ شهری و لیلیونی - Libliuni شاه شهری نی آلماسی ایله اویونور. حکمدار اؤز سالنامه سینده ضبط ائدیگی ولایتلرده "دشمن اولکه سیننی تابع ائتمک" اوچون قالالار تیکدیردیگینی نظره چاتدیریردی.^۱ البته ایکینجی ساردورینین بو سؤزلری شیشیرمه ایدی.

لاکین چئکوسلو واکییالی تاریخچی عالیم "پراشک - Prašek" کیمی آریایست آوروپا عالیم لری اولا گؤستریدیگیمیز اون هند - آوروپا دیللی ائللرین ایشلرینی شیشیردیب، هم بوتون ایران فلاتینا، همده بوتون زامانلارا شامل ائدیرلر، همده اونلارین گلمه سینه قدر ایران فلاتیندا اولموش خلقلر، یوکسک مدنیتلر، اونلارین یاراتدیقلاری تاریخ، هنر، صنعت و سایره نی اصلاً گؤرمورلر و نتیجه ده بئله چیخیر کی، اونلار گویا تاریخدن خارج خلقلر و مدنیتلر اولموشلار و ایران فلاتی تاریخینه گیرمه یه حق لری یوخدور. بو کیمی عالیم لری جدی تنقید آتشینه توتان ا.م. دیاکونوف همین مسئله ایله علاقه دار اولاراق یازمیشدیر:

«... مسئله بوراسیندادیر کی، غرب علمی یوخاریدا اشاره اولونان قبیله لرین (آریائی قبیله لر. م.) تاریخده کی اهمیتینه مطلقیت خصوصیتی و ثریر و تازا گلمیشلرین جذب ائدیگی محلی مدنیتین اسکی لیگی و یوکسکلیگی باره ده سکوت ائده رک، اعلان ائدیر کی، قالان بوتون خلقلر تاریخدن خارج وارلیق اولماغا محکوم دورلار. مسئله نی بئله مطرح ائتمک، حقیقتده گوجلورلرین مستعمره میللتلرینین باشینا گتیردیکلری ظلم و ستمی تعریفله ییب اؤیمک دئمکدیر.^۲

"پراشک" کیمی آریایست آوروپا عالیم لرینین (اکثر ایران تاریخ چیلری ده)، بیله رک و یا

* ۱ - آذربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۳ ص ۵۹.

۲ - بئنه اورادا، ص ۷۲.

بیلمه‌دن، خطا و سهولری "ماد" لاری، گؤزو یومولو، ازدم، سند و مدرکسیز، اؤز دئدیکلری کیمی، "آریا" نژادیندان، هند - آوروپا دیللی بیلیمک، گؤستریمک اولموشدور و نتیجه‌ده، نتیجه دئیرلر، شعر دئییب، قافیه‌ده معطل قالمیشلار، یعنی بیلیمه میشلرکی، او زاماناقدرکی ماد تورپاقلاریندا اولموش قوتتی، لوللوبی، ماننا، هورری، گیلزان، کاسسی، میتاننی، سابیر (ساویر)، اورارتو و ... خلقلری و اونلارین مین ایللر بویو یاراتدیقلاری مدنییتی و ارث قویدوقلاری اثرلری نه ائتسینلر؟ اونلار احمد کسروی کیمی رفتار ائتمیشلر. تبریزلی احمد کسروی، هر هانسی سببه گؤره، اولجه تاریخی واقعییتی اصلاً نظره آلمادان، آذربایجانین مغوللاردان قابق فارس دیللی اولماسی حکمونو وئرمیش و سونرا معناسیز، خیالی، اساسسیز و تعصب محصولو اولان بیر سیرا دلیللرله اونو ثابت ائتمه‌گه چالیشمیشدیر.

چئکوسلو و اکیالی عالیم "پراشئک" ده اولجه مادلارین آریانژاد و هند - آوروپا دیللی اولماسی حکمونو، دلیل و مدرکسیز صادر ائتمیش و سونرا اونو قوندارما، خیالی، اؤز بئینی و تعصبونون محصولو اولان یئرسیز، معناسیز، تاریخی واقعیته ضد اولان دلیل و مدرکلرله، حقیقته زورلا ثابت ائتمه‌گه جان آتمیشدیر.

تاریخ گؤستریر کی، هند - آوروپا دیللی قبیله لر م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اوللرینده ایران فلاتینا گلدیکده، مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلارینا نفوذ ائتمه‌گه جان آتیب چالیشمیشلارسادا، ماننلارین دؤولتی، حکومتی، ساحلی قوه‌سی و یوکسک مدنیّت، هنر و صنعتی بو ایشه مانع اولموشدور و نتیجه‌ده اونلار ایران فلاتینین آدلارینی چکدیگیمیز قسمتلریندن گؤز اؤرتهرک، شرقینده و جنوبوندا، اؤزوده یقین ایلاملارین بیر نؤوع موافقتی اساسیندا، یورد سالیب قالمیش و ایلام مدنیّتی کؤلگه سینده یاشایاراق، مدنیّت کسب ائتمه‌گه باشلامیشلار. هند - آوروپا دیللی ائللرین فارس ایالتینه گلدیکده ایلام خلقی و دؤولتی نین موافقت و اجازه‌سینی اونا گؤره بیز لازیم حساب ائدیریک کی، اول پارسی ایالتی تورپاقلارینین اساس حیصّه‌سی او زامانلار ایلام دؤولتینین ایدی و ایلام شاهزاده‌لریندن اورادا تقریباً مستقل حکم سوره‌ردی، ثانیاً اونا گؤره کی، تازا گلمیشلر مدنیّت جهتدن آشاغی سوییه‌ده ایدیلر و ایلاملار تابع اولماغا مجبور ایدیلر، چونکی ایلاملار نئچه مین ایللیک مدنیّت و دؤولته مالک ایدیلر. اوچونجوسو هند - آوروپا دیللی بو اون ائل گؤستریلن یئرلرده یئرلشندن سونرا، بیر ایک یوز ایل خط و ایفبانین نهدن عبارت اولدوغونو ایلاملاردان اؤیره‌نیر و آنجاق بوندان سونرا ایلام دیلینده و ایلام ایفباسیندا داش قازما لؤوحه‌لر قازدیرماغا باشلایرلار و یالنیز م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین سونلاری و آلتینجی یوز ایللیگین اوللرینده اؤز دیللرینده لؤوحه‌لر قازدیرماغا باشلایرلار.

بوتون بو تاریخی حقیقتلره رغماً، هند آوروپا دیللی لرین مرکزی ماد تورپاقلارینا مسلط اولماسی حکمونو اولدن دیللسیز و مدرکسیز صادر ائدن چئک عالیمی "پراشئک" فیکرینی ثبوت ائتمک اوچون، آریایی تعصبونه قاپیلاراق، داها گوبود و داها سندسیز و مدرکسیز فاکت ایره‌لی

سورور و دهرین مدنیته مالک اولموش قوتتی، لوللوبی و ماننالیلاری چیخارسیز، تاریخ و مدنیته یاراتماغا نالایق، آریایلری ایسه بو ایشلره لایق، یارارلی، باجاریقلی و ذاتاً قدرتلی گؤسترهرک یازیو:

«ائله کی ... آریالار ماد تورپاقلاریندا محکمئلندیلر، محلی ساکینلری گئری قوودولار و سیاسی رهبرلیک آریایلرین محکم و جوان الینه دوشدو. یئرلیلرین بیر مستقبل تاریخی یاشاییشا بیر او قدر لیاقتلری یوخ ایدی.»^۱

بیر صورتده کی تاریخ هند - آوروپالیلارلا قوتتی، لوللوبی و ماننالار آراسیندا باش وئرمیش هئچ بیر توققوشما و دؤیوش گؤسترمه بیر، حتی هند - آروپا دیللی ائل و طایفالار بئله بو کیمی دؤیوشلردن بیرجه جیگینه اشاره ائتمه میشلر، اگر بئله بیر دؤیوش اولموش اولسایدی، آریایلر اونو بؤیودوب شیشیردیلر.

ا.م. دیاکونوف چئک عالیمینی تنقید ائدیپ حقلی یازمیشدیر:

«بو عقیده حقیقتله اویغون دئییلدیر، اونا گؤره کی، هند - آوروپالیلاردان هله بیر نشانا اولمایان زامانلار، یئرلیلر تاریخی یاشاییشه مالک ایدیلر. پراشئک بو مسئله نی آچیقلامامیش قویورکی، غیر-آریایی اولمالارینا رغماً، او قدر یوکسک و عظمتلی مدنیتلر یارادان یئرلی مادلارین جنوبی و شرقی قونشولاری ایله نه فرقلری وارایدی؟»^۲

بیلدیگیمیزکیمی، قدیم مرکزی ماد (چاغداش همدان، اراک، ساوه، زرنده، ...) و آتروپاتئن (چاغداش بوتون آذربایجان) التصاقی دیللی اولدوغو کیمی، بوگونده همین بو اراضی اهالیسی اساساً تورکجه دانیشیر، یعنی التصاقی دیللی دیرلر. ا.م. دیاکونوفون سؤزلریندن بئله معلوم اولورکی، پراشئک، احتمال، ایران حکومتینین وئردیگی معلوماتلار اساسیندا، آذربایجانلیلارین تورک دیللی اولماسینی بیلیمیش، لاکین همدان و عمومیتله چاغداش ایرانین مرکزی ایالتلرینی تام فارس دیللی تصور ائده رک، آتروپاتئن مرکزی ماد اراضیسیندن آیریمیشدیر، تا یوخاریدا گؤستردیگیمیز آریاییست فیکرینه صدمه دهیمه سین، یعنی هم مرکزی ماد اهالیسینی، "آریالار" ایران فلاتینا گلندن فارس اولماسینی، همده، شبهه سیز، آتروپاتئنلیرین (چاغداش آذربایجانلیلارین) سونرا تورکلشمه سینی تأیید ائتمیش اولسون. ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینی اوخویاق:

"مارکوارت - Markwart" ین آردینجا پراشئک آتروپاتئن مادین جزوو بیلیمیر و بو صیرف تصادفی دئییلدیر، اونا گؤره کی، بئله اولمادیقدا، چاره سیز، اؤز نظریه سینی اساسسیز سایمالی ایدی.^۳

ا.م. دیاکونوف گئنیش آچمامیش اولسادا، فیکریمیزجه پراشئکین آتروپاتئن ماددان آیرماسی

۱ - بئنه اورادا، ص ۷۳.

۲ - بئنه اورادا.

۳ - بئنه اورادا.

ماننالیلارین غیر - ماد، غیر - آریایی بيلمه سیندن ایره‌لی گلمیشدیر. هر حالدا پراشئکین مرکزی ماد و مانناین (آذربایجان) هم اسکی، همده چاغداش تاریخی و اهاالیسینین کؤکو باره‌ده کی فیکرلری غلط‌دیر. حتی ا.م. دیاکونوفون دا مرکزی مادی‌ن هم اسکی تاریخی و ائتئیک قورولوشو، همده بوگونکو میللی ترکیبی باره‌ده فیکرلری دقیق دئییل و قسماً یالنیشدیر، چونکی نه بحث ائتدیگیمیز م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایللیکلرده، نه‌ده ایندی مرکزی ماد، یعنی همدان، اراک، ساوه، زرنده، سونقور، کاشان و قومون غربی، قزوین، زنجان و بو یئرلرین شمالی تورپاقلاریندا یاشایانلار هند - آوروپایی دیللی، یعنی اویدورما اصطلاحلا دئسک، "آریایی" اولمامیش و دئییلدیرلر.

نظره گلن ا.م. دیاکونوف یاشادیغی شوروی محیطینده ایستالین دیکتاتورلوغوندا احتیاط ائده‌رک، اکادئمیک "مار"ین وضعیتینه دوشمه‌مک اوچون، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده مرکزی مادی‌ن یوخاریدا گؤستردیگیمیز تورپاقلاریندا یاشامیش خلقلرین ائتئیک ترکیبی باره‌ده ضدییتلی فیکرلر سؤیله‌میشدیر. چونکی او بیر طرفدن اثرینین ۷۲ - نجی صحیفه‌سینده بئله یازمیشدیر:

"هند - ایرانی (آریایی) قولوندان قالمیش، میدانا گلمیش هند - آوروپالیلار ماد تورپاقلاریندا اولدوقجا بؤیوک رول اوینادیلار و ماد - سوفلا (مادی‌ن آشاغی قسمتی. م.) ساکینلری ده کئچمیش دؤورلردن هند - آوروپالی اولموش ایدیلر. هند - آوروپالی قبیله‌لر اولکه‌نین مدنیته اؤز پایلارینی اؤده‌دیلر و هئچ بیر جهتدن او تورپاقلاردا یورد سالیب یاشایان قبیله‌لر و قوملاردان گئری قالمادیلار و م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اورتالاریندا ایران تورپاقلارینین چوخ گئیش یئرلرینده هند - آوروپالی (ایرانی) دیلرلر اوستونلوک کسب ائتدیلر و بو دیلرده دانیشان قوملار سونرالار ایرانین بؤیوک مدنیته یاراتدییلار. حتی سونرالار هند آوروپائی قبیله‌لرین دیلینین قوولدوغو منطقه‌لرده ده گؤسته‌ریلن قبیله‌لر تاریخده دقته لایق اثر قویدولار. حاضرکی عصرده غرب علمی، اونلارین ماد تورپاقلاریندا نفوذ و شرقدن غربه تدریجی حرکتینه دوزگون متوجه اولدو.^۱

ا.م. دیاکونوفون بویازیلاریندا، پراشئکی تنقید ائدرکن دئدیگی سؤزلره نسبت بعضی مبالغه‌لر واردیر کی، بونلاردان عبارت‌دیر:

الف) هند آوروپایی ائللر مرکزی مادی‌ن آشاغی قسمتی (ماد سوفلا) دئییل، بلکه او اراضینین جنوبوندا، چاغداش فارس ایالتینده اولموش ایدیلر.

ب) هند - آوروپایی قبیله‌لر یئرلی اهاالینین نئچه مین ایل سوره‌سینده یاراتدیغی مدنیته، هنر و صنعتی آد چکمه‌دن منیمسه‌یه‌رک اولکه مدنیته خدمت ائتدیلر.

ج) نه تکجه م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اورتالاریندا ایران اراضیسی نین گئیش یئرلرینده هند -

آوروپایی دیللی اوستونلوك و اكثریت كسب ائتمه دیلر، بلكه او زامان، تاریخ بویو و ایندی ده هند - آروپا دیللی میللتلر ایران تورپاقلاریندا تورک دیللی لردن سونرا، ایکینجی یئرده اولموش و اولماقدادیرلار.

د) قدیم دؤورلردن بوگونه قدر هند - آروپا دیللی خلقلر نه اینکی ایرانین شرقیندن غربینه طرف، مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلارینا دوغرو ایره‌لی له‌یه بیلمه‌میشلر، عکسینه، التصاقی دیللی خلقلر و ائللر - تورکلر هم فارس، هم کرمان، همده خراسان ایالتلرینده خیلی ایره‌لی گئتمیشلر. لاکین بونون عکسینه اولارق هند - آروپا دیللی اولان کوردلر و ارمنیلر چاغداش ایران اراضیسینین غرب طرفلریندن تورک تورپاقلاریندا ایره‌لیله‌میش و ایره‌لی له‌مکده دیرلر.

ا.م. دیاکونوف بحث اولونان دؤورده ایراندا اولموش هند - آروپا دیللی قبیله‌لر بارهده بو مبالغه‌لی سؤزلردن سونرا، کیتابین سونراکی واراغیندا "پراشئک"ی تنقید ائده‌رک یازمیشدیر:

"باخمایارق کی، "لئورمان - F. Lenormant" ماد ساکینلرینین ترکیبینده ایکی عنصر و مؤوجود اولماسینی (التصاقی دیللی و هند - آروپایی دیللی. م.) خاطرلادیر. یئنه‌ده پراشئکین عقیده‌سینجه محلی عنصر ال تاپیلماز داغلار و دره‌له قوولموش و یالنیز هند - آروپایی عنصر اهمیت مالک‌ایمیش. آسوری قایناقلاریندان نقل اولموش خصوصی ماد آدلاری مادیین غربی، مرکزی و شمالی یئرلرینده محلی دیل عنصر و نون تام اوستونلویونو گؤسته‌ریر، بو ایسه پراشئکین نظریله ضدیر. "پراشئک" بو آدلارین ایران دیللردن مشتق اولماسینی، میدانا گلمه‌سینی ایضاح ائده بیلمه‌دیگی اوچون، بو اشاره‌ایله کفایتله‌نیر کی، "بیت ظتتی"، "بیت تزه‌کی" و سایره کیمی آدلار یالنیز اونا گؤره هند - آروپایی دیر کی، اوست - اوسته هند - آروپایی آدلاردا "ظت" و "تز" کیمی سس ترکیبلری مشاهده اولونور، لاکین او ابداء بو سسلرین معناسینی تحقیق ائتمیر. باشقا حاللاردا ایسه، او دلیل‌سیز و آچیقلامادان فلان، یا بهمان آدی (مثلاً "میتاکی" آدینی) ایران آدلاندریر. او چالیشیر کی، هند - آروپایی مادلاری بوتون ماد تورپاقلاری، حتی او اولکهنین ان اوزاق غربی نقطه‌لرینده محکم‌لندیرسین. بو مقصد اوچون ده "کینگگی"، "کین" و "کیندی" و سایره‌ایله باشلانان و "زاقروس" داغلاری منطقه‌سینده معمول اولان بیر عده جغرافی آدلارا ال آتیر و "کین" عنصر و "اوستا"نین "کنها - Kanha" سؤزوایله مربوط ائدیر، حالبوکی، اوخشارلیق چوخ اوزاقدیر و بو آدلارین گؤسته‌ریلن عنصردن سونرا گلن قسمتلی تمامیه‌یه غیر - هند - آروپاییدیر.^۱

دئمک ا.م. دیاکونوف آریاییست آروپا عالیملرینین تام عکسینه اولارق، ماننلار بارهده سوسماغی پیسله‌بیر و مادلاری غیر - آریایی بیلیر، باخمایارق کی، مرکزی مادیین جنوب و شرق قسمتلرینده هند - آروپایی دیللی یین اولدوغونو، غیر - واقعی شکیلده، تأیید ائدیر.

۲) ماننا خلقی، حکومتی و مدنیتی بارهده علم عالمین سکوت ائتمه‌سینه ایکینجی سبب

کئچمیش سووئت دونیاسیندا حاکم اولموش دیکتاتورلوق اولموشدور. یوخاریدا گۆردوک کی، ماننا مدنیتی باره ده آوروپا عالیم لرینین اساساً آریایستلری سوسموشلار. بو سوسماقدا اولارین تعصب و علم عالمینه ضد اولان شوونیستی هدفلری اولموشدور. بو هدفلر ایسه، قیسا دئسک، گۆستر دیگیمیز کیمی، هند - آوروپایی دیللی خلقلری صنعی اولاراق دیرچلتمک، تاریخه حاکم ائتمک و التصاقی دیللی خلقلری تاریخدن سیلمک اولموشدور.

ماننلارا اولان بو غیر - علمی و دشمنانه مناسبت، اونون هدفلری و او باره ده سوسماق اینتلیجئنٹ سئرویسین دیکته سی ایله، رضاخان زامانیندا، ایرانین تاریخ علمینه ده تحمیل اولوب کؤلگه سالماغا باشلامیشدیر.

اوکتوبر انقلابیندان اول کومونیستی اثرلرده میللی مسئلهیه مناسبت سؤزده مثبت گؤسته ریلیر و میللتلرین میللی حقوqlارینین رعایت اولونا جاغی اومودو وئریلیردی، بونا گؤره ده اوکتوبر انقلابینین غلبه سیندن سونرا، لئنین طرفیندن میللتلره وئریلن وعده لرین تامامیله آلتینا وورولماسینا باخمایاراق، میللتلرین میللی حقوqlاری ایله مخالفت تام آچیق شکیلده دئییل، آلتدان - آلتدان، تدریجله عمل اولدوغو اوچون، اونون آچیق اجراسینا اوزون مدّت طلب اولونوردو. بونا گؤره ده بو مدّته کئچمیش سووئتلر بیرلیگینده تاریخچی عالیم لر داخلینده بعضی مثبت دوشونلر و ماننا - ماد دؤولتی، خلقی و مدنیتییه نسبتاً مثبت مناسبت بسله ینلر وارایدی. لاکین ایکینجی دونیا محاربه سی و اوندان سونرا، ایستالین عؤمرونون سونلاریندا یازدیغی "دیپچیلیک مسئله لری" اثرینده میللی دیل لرین نهایت واحد بیر دیلده حل اولونا جاغی لزومو فیکرینی ایره لی سورمکله، میللی ظلم سووئت دؤولتینین آچیق سیاستینده اوزونو گؤستر مه یه باشلادی، سووئت میللتلری جمهوریلرینده روسجا مکتبلر سرعتله چوخالدی، فئدئراتیو روسیه جمهوریسینده روس اولمایان کیچیک میللتلرین روسلاشدیرما سیاستی داهادا کسکین لشدی، تام آچیق اولدو. مثلاً محاربه نین سونلاریندا، چؤره گین بئله تاپیلما دیغی زامانلار، داغیستاندا روس مکتبلرینده اوشاقلارا یئمک ده وئریلر، حالبوکی غیر - روس مکتبلرده بو ایش یوخ ایدی. ایکینجی دونیا محاربه سیندن سونرا، مختلف معناسیز عنوان و ماهانالارلا بیر سیرا تورک میللتلری بوتونلوکله دوغما یوردلاریندان اورتا آسیایا سورگون اولدولار (مثال اوچون قیریم تاتارلاری و چئچنلری گؤستره بیله ریک). بو زامانلار ماننا - ماد تاریخیینی واقعی شکیلده آراشدیران عالیم لر "پان تورکیست" دامغاسیله سوسدورولدو؛ آریایست تاریخ عالیم لری میداندار اولدو و آریاییزم تاریخده حکم سورمه یه باشلادی. بونوندا نتیجه سینده آوروپا آریایست تاریخچیلرین فیکرلری، اوجمله دن مادلارین تامامیله هند - آوروپا دیللی - آریایی میللت اولماسی فیکری گوجلندی و مادلارین تاریخی و مدنیتیینین اساسینی قویموش التصاقی دیللی ماننلار اونودولدو، تاریخ صحیفه لریندن چیخاریل دیلار - ماننا تاریخینده سکوت حکم سورمه یه باشلادی. دها سونرا بو فیکرلر اساسیندا یارانمیش تاریخی اثرلرین هم آوروپا دیل لری، همده روس دیلیندن فارسجا یا چئوریلمه سی ایله مادلارین تامامیله آریایی گؤسته ریلمه سی و ماننلار باره ده

سوسماق ایران تاریخینده حاکم و مطلق بیر وضعیت آلدی.

یوخاریدا دئییلنلردن ماننا حکومتی و مدنیتی بارهده بیر سیرا دونیا و ایران تاریخچیلرینین سوسماسینین علت و سببلرینی بئله عمومی لشدیرمک اولار:

۱ - مادلاری هند - آوروپایی دیللی، "آریایی" گؤستریمک اوچون اونلارین آتا - بابالاری و مدنیتلرینین تمیلینی تشکیل ائدن ماننالار بارهده سوسماق، اونلاری اسکی ایران تاریخیندن سیلمک لازیم ایدی. ماننالارلا برابر اونلارین آتا - بابالاری اولموش قوتتی - لوللوبیلری ده تاریخ صحیفه لریندن سیلمک ضروری ایدی.

۲ - زردوشت دینی نین پارسلار، هند - آوروپا دیللی ائللر و خلقلر طرفیندن یارانماسینی قطعی لشدیرمک و بو بارهده شبهه نین قاباغینی آماق و اونون ماننالار داخیلینده، اورمو گؤل و ساوالان اطرافیندا یارانماسی فیکرینی آرادان آپارماق و دفن ائتمک اوچون، ماننا تاریخی و مدنیتی ایران تاریخیندن سیلینمه لی ایدی.

۳ - اوستا، زردوشتلرین دینی کیتابی، اساساً زردوشت طرفیندن ماننا دیلینده سؤیلنمیش و سونرا فارسجا یا چئوریلیمیشدیر. بو تاریخی واقعیته تحریف ائتمک، عکسینه گؤستریمک، یعنی اوستانین ایلکین واریانتینین لاپ اولدن اسکی پارس دیلینده اولماسی فیکرینی شبهه سیز و قطعی شکله سالماق و گؤستریمک اوچون، ماننا خلقی و مدنیتینی تاریخدن سیلمک لازیم ایدی.

۴ - بیز یئرینده دؤنه - دؤنه گؤستریمیشیک کی، هخامنیش مدنیتی همده قوتتی - لوللوبی، هورری، اورارتو و ماننا مدنیتلریندن اقتباس اولوناراق یارانمیشدیر. بو واقعیته دانماق و حقیقتی عکسینه گؤستریمک، اونلارین هنری و صنعتی - مدنی نایلیتلرینی پارسلارین کی گؤستریمک، هند - آوروپایی خلقلری چیخارلی، لیاقتلی، باجاریقلی، تاریخ یاراتماغا لایق و التصاقی دیللی خلقلری بونون عکسینه اولان خلقلر قلمه و ئرمک و گؤستریمک اوچون ماننا مدنیتی بارهده سوسماق و اونو تاریخ صحیفه سینده سیلمک لازیم ایدی. بونسوز هخامنیش مدنیتینی شیشیریمک، کوروش و داریوشلاری "کبیر" ائتمک اولمازدی.

۵ - قوتتی - لوللوبیلرین اوولادی و وارثی اولان ماننالار همده ایلام، کاسسی، ارته، هورری و اورارتو مدنیتلری ایله ماد مدنیتی آراسیندا واسطه، بو سویداش خلقلرین مدنیتی ایله ماد مدنیتی آراسیندا کئچید دؤورو اولموشلار. مادلاری آریایلشدیریمک و گؤسته ریلن التصاقی دیللی خلقلرله مادلارین علاقه سینی قیرماق اوچون ماننا تاریخی بارهده سوسماق، او خلقی و مدنیتینی ایران تاریخیندن سیلمک ضروری ایدی.

۶ - هخامنیشلر ایش باشینا گلندن سونرا، آذربایجانین اونلار طرفیندن راحت پارسلاشمیش گؤسته ریلمه سی اوچون، بوتون آذربایجان او زامانا قدر هر جور حکومت، دؤولت، مدنیت، خلق، ائل و میللتدن بوش و خالی گؤسته ریلمه لی ایدی.

۷ - بو غیر - علمی و علمه خیانتین بیر سببی ده اوندان عبارت اولموشدور کی، ماننا خلقی و

مدنیتنی تاریخ صحنه سیندن سیلمکله اونون هنر، اینجه صنعت و مدنی ارثینی منیمسه مک و هخامنیش مدنیتنه باغلاماغا زمینه حاضرلامیشلار، تا بو میثلسیز تاریخی اثرلر مباحثه سیز پارس و هخامنیش هنری و مدنیتنی اثری اولسون.

٨ - دئو کیمدیر؟

ماننا مدنیتنی باره ده آریایستلرین سوسماغینا بیر سبب ده ماننا خلقی و دؤولتینین او عصرلرده یوکسک و یاخین شرق منطقه سینین بیرینجی مدنیتلریندن بیرینه مالک اولماسیدیر کی، او یوز ایللیکلرده ایران فلاتینا گلمیش اون پارس ائلی تمامیه گئری قالمیش و ابتدایی حیات دؤورو کئچیرتمکده ایدیلر.

اینکیشاف سوییه سی باخیمیندان تمامیه بیر - بیرینه ضد اولان بو ایکی مدنیتن هر ایکسین آجیب گوستریمک آریایزمین خیرینه اولمازدی، اما ماننا مدنیتنی باره ده سوسماق و هند - آوروپایی دیللی اون پارس طایفاسی و مدنیتنی شیشیرمکله ماننالارین مدنی نایلیتلری و اثرلرینی منیمسه مک بیر نوع ممکن اولاردی. بئله ده اولموشدور. اما یوکسک و قاباقجیل بیر مدنیتن گئری قالمیش و ابتدایی حیات کئچیرن ائللر و طایفالار طرفیندن تام و همیشه لیک منیمسه نیلمه سی ده بیر او قدر ساده ایش دئییلدیر. هله پالتارین، محاربه نین و سلاحین نه اولدوغونو بیلمه یین بیر ائل نئجه حسنلی قیزیل جامینی، ایلام و ماننالارین خط، یازی، کتیه و مینلرجه مترقی حیات خصوصیتلرینی آز زاماندا منیمسه یه بیلردی کی، اونلاری اؤز آدینا گوسترین.

گئری قالمیش ائل و قبیله لر زور، قتل و غارت، حيله و تزویر کیمی وسیله لردن استفاده ائده رک، قاباقجیل خلقین حاکمیتینی الینه آلیب، اونلارین مدنی ارثینی اؤز آدینا یازا بیلردی، لاکین حقیقتی ابدی اولاراق حيله، زور و یالان پرده سی آلتیندا گیزلتمک ممکن اولمازدی.

اون پارس ائلنین م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده ایران فلاتینا گلیب، نئچه عصر سونرا، نئچه مین ایلدن بری بو یئرلرده یوکسک مدنیّت یارانمیش ماننا - مادلارا غلبه چالیدیقا، اونلارین مدنیتلرینی ده، آد چکمه دن، منیمسه میشلر، لاکین زامان بو ایشین اوستونو آچمیشدیر.

آخی، م.ق. دوققوزونجو عصرده گئری قالمیش و ابتدایی حیات سورن تازا منطقه یه گلمیش پارس ائللی، نئجه او زامانلار و اوندان نئچه یوز ایل اول یارانمیش حسنلی جامینا منیم کیدیر دئییه بیلر؟ زورلا دئمیشرسه ده، زامان بو غیر - طبیعی ایشی افشا ائتمیشدیر.

بیز بو افشانی فردوسینین شاهنامه سیندن آچیق شکیلده باشا دوشوروک. اؤنجه قید ائدک کی، بیز بورادا شاهنامه نین پیشدادیلرله علاقه دار حیصّه سینین هر طرفلی و بوتون جهتلرینی دئییل، یالنیز اونون موضوعوموزلا ایلگیلی اولان جهتلرینی آچیقلاماغا چالیشاجاییق. فردوسینین شاهنامه سینین اوللری پارس افسانه و میللی داستانلاریندان اولان پیشدادیلر سولاله سی شاهلارینین حیاتی و گؤردوکلی ایشلرینه عاید دیر. بونلارین افسانه اولماسیندا شبهه یو خدور، لاکین بو افسانه وی سولاله پارسلارین ایران فلاتینا گلمه لرینین ایلک دؤورو و بورادا ایلک حاکمیت قوردوقلاری زامانلار و

عصرلره عاید دیر. علتی ده بودروکی، بیز بیلیریک کی، پارسلار م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده ایران فلاتینا گلدیکدن تقریباً ایکی عصر سونرا ایلاملاردان یازی و الیفبا اؤیره نیب، اولجه ایلام دیلینده و ماد ایمپراتورلوغو دؤورونده اؤز دیلرینده لؤوحه قازدیرمیشلار. دئمک پارسلار بو زامانلار، یعنی ایران فلاتیندا یئرلشدیکدن تقریباً ۲/۵ عصر سونرا یازیب اوخوماقلا تانیش اولوب اؤیره نمیشلر. پارس افسانه لرینده همین پیشدادیلر سولاله سی زامانی پارس شاهلاری یازیب اوخوماغی اؤیره نیلر. دئمک فارس خلقینین پیشدادیلر سولاله سینین اساس فورمالاشدیغی دؤور م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایللیکلر اولموشدور.

ایندی گؤرک شاهنامه ده پیشدادی سولاله سینین ایلک شاهلاری نئجه یاشامیش و نه ایشلر گؤرموشلر. ان قدیم دؤور تورک افسانه لرینده داغ حیات و یاشاییشین ایلک باشلانقیجی، قایناغی، دایاغی، آتاسی، بعضاً ایسه آناسی دیر. ایلک پیشدادی شاهی "کیومرث" ده داغدا اؤزونه یئر دوزلدیر و پلنگ دریسینه بورونور:

کیومرث شد بر جهان کدخدای، نخستین بکوه اندرون ساخت جای.
سربخت و تختش بر آمد بکوه، پلنگینه پوشید خود با گروه.
(کیومرث دنیا یا کدخودا اولدو و اولجه داغین ایچینده یئر دوزلندی و تاج و تختینی داغین اوستونده قویدو و اؤز دسته سی ایله پلنگ دریسی گئیدی).^۱
کیومرث داغدا اؤزونه و قورو هونا - خلقینه یئر دوزلدیر و هامیسی پلنگ دریسینه بورونورلر، اونا گؤره کی، "پروریشلری" یوخ ایدی، یعنی تقریباً یاریم وحشیت مرحله سینده ایدیلر و رسمی پالتار و یئمه یین نه اولدوغونو، شبهه سیز نئجه معمولی حالدا دؤزلمه سیننی گؤرمه میش و بیلمه میشدیلر: ازو اندر آمد همی پرورش، که پوشیدنی نو بد و نو خورش.^۲
کیومرثین دنیا دا هئچ بیر دشمنی یوخ ایدی، مگر حیله گر و بد ذات اهریمن. بو بد ذات و حیله گر اهریمنین بیر دئو بالاسی و ارایدی کی، دنیا اوندان قارانیق اولموشدو، بو دئوین اوردوسو و ارایدی، دئو بو اوردوسو ایله کیومرث شاهین تخت و تاجینی اله کئچیرمک ایسته ییر:

به گیتی نبودش کسی دشمن، مگر بد کنش ریمن آهرمن،
یکی بچه بودش چو گرگ سترگ، دلاور شده با سپاه بزرگ.
سیه کرد و نزدیک او راه جست، همی تخت و دیهیم کی شاه جست.^۳
(دنیا دا بد ذات و حیله گر اهریمندن باشقا بیر دشمنی یوخ ایدی. اونون بؤیوک قورد کیمی بیر اوشاغی و ارایدی کی، بؤیوک اوردو ایله قوچاق و ایگیت اولموشدور، اوردو دوزلدیب، اونون یانینا

۱ - شاهنامه جلد ۱، مسکو، ۱۹۶۰، ص ۲۸.

۲ - شاهنامه، جلد ۱، مسکو ۱۹۶۰، ص ۲۹.

۳ - شاهنامه، جلد ۱، مسکو ۱۹۶۰، ص ۲۹.

یول تاپدی (شاهین. م.) و کیومرث شاهین تخت و تاجینی آختاردی. (الده ائتمک ایسته دی. م.).
 بو وضعیتتی گۆرن کیومرث چاره آختاریر. بو خبر کیومرثین اوغلو "سیامک"ه چاتیر. سیامک
 دئوله قارشیشماغا حاضرلاشیر، اما قریبه و غیر - طبیعی وضعیت واردیر، چونکی وحشی دئوین
 دؤولت و حکومتی گرگ هر زادی: مرتب اوردوسو، سلاحی، حرب پالتاری، ... واردیرسا، کیومرث
 شاهین نه اوردوسو، نه سلاحی، نه ده دئیوش پالتاری واردیر. بونا گۆره ده سیامک پلنگ دریسینه
 بورونور و چیپلاق حالدا دئوله دئیوشه گئدیر:

بپوشید تن را بچرم پلنگ   که جوشن نبود و نه آیین جنگ،

پذیره شدش دیو را جنگجوی   سپه را چو روی اندر آمد بروی

سیامک بیامد برهنه تن   بر آویخت با پور آهرمنا.^۱

(بدنینی پلنگ دریسی ایله اؤرتدو، چونکی نه دئیوش اوچون ده میرکؤینگی (جوشن) وارایدی،
 نه ده دئیوشون قایدا - قانونو بیلیردی. دئیوشچو دئوی قبول ائتدی و ائله کی اوردویلا اوز - اوزه
 دایاندی، سیامک چیپلاق گلیب اهریمنین اوغلو ایله دئیوشدو.)

اولدوقجا قریبه و ضدیتلی دوروم. شاه و اونون اوغلونون نه اوردوسو، نه گئییمی، نه سلاحی،
 نه ده حربی پالتاری واردیر، لاکین وحشی دئو بونلارین هامیسینا مالکدیر. بو نتیجه شاه، او نتیجه
 دئودیر؟؟؟ مسئله تام عکسینه اولمالی ایدی. □ □ □

□ دئو کیمدیر؟

م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلرده پارس ائللرینین یاشادیغی پارس و کرمان ولایتلرینده و
 اورالارین قونشولوغو، یعنی شمالی و غربینده پارسلارلا آز، چوخ علاقه ده اولموش خلقلر یالنیز
 ایلاملار، قوتتی - لوللوبیلر و ماننلار اولموشلار. دئمک، کیومرثین مخالفی و اونون اوغلو سیامکین
 دئیوشدویو دئو یالنیز نتیجه مین ایل اوندان قاباقدان او یئرلرده یاشاییب مدنیت یاراتمیش ایلام،
 قوتتی - لوللوبی و ماننا خلقلری اولموشلارکی، یوکسک مدنیت، حکومت، اوردو، هنر و صنعتی
 مالک ایدیلر.

دئمک، فارس افسانه سینده واقعیت عکسینه قویولموشدور و پارس ائللری دشمن حساب
 ائتدیکلری یوکسک مدنیتلی ایلام، قوتتی، لوللوبی و ماننلاری دئو و اولدوقجا گئری قالمیش، اوز
 ائللرینی مدنیتلی و حاکم تصویر ائتمیشلر، چونکی قدرت الیرینده اولموشدور.

دئیوشده سیامک اؤلور، لاکین سیامکین اوغلو هوشنگ وارایدی. کیومرث اوردو دوزلتمه یی
 دئولردن اویرنمیش ایدی، او، هوشنگی چاغیریب، هر زادی اونا دئییر و اویره دیر. هوشنگ اوردو ایله
 بیرلیکده دئوله دئیوشور و اونو اؤلدورور.

چو بنهاد دل کینه و جنگ را،
همه گفتنیها بدو باز گفت
که من لشگری کرد خواهم همی
ترا بود باید همی پیش رو
پس پشت لشگر کیومرث شاه
نیره به پیش اندرون با سپاه^۱
بخواند آن گرانمایه فرزندان را
همه رازها بر گشاد از نهفت.
خروشی برآورد خواهم همی
که من رفتنی‌ام، تو سالار نو
نبیره به پیش اندرون با سپاه^۱
(اټله کی انتقام و دؤیوش قرارینا گلدی، ده یرلی اوغلونو چاغیریب، بوتون دئمه‌لیلری اونا دئییب،
گیزلی سیرلری اونا آچدی و دئدی کی، من بیر اوردو دؤزلدیب، هارای قالدیرماق ایسته‌یرم. سن
گرک بو اوردونون قاباغیندا اولاسان، چونکی من گئتمه‌لی‌یم و سن تازا سالارسان ... کیومرث شاه
اوردونون آرخاسیندا و نوه‌سی اوردونون قاباغیندا گئدیردی.)
پارس اټلرینین ایران فلاتینا گلدیکلری م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلردن ئیچه مین ایل اولدن
یوکسک مدنیتلی سومثرلر، ایلاملار، قوتیلر، لولوبیلر، کاسسیلر، ماننلار، ... شبهه‌سیر، اودو تانیمیش
و اوندان یارارلانارمیشلار و حتی همین اودلا علاقه‌دار م.ق. ایکینجی مین ایلیکدن ماننلار داخلینده
زردوشتیزمین نطفه و روشیملری یارانماغا باشلامیشدیر.
بوتون بونلارا باخمایارق، هوشنگ ایکی چاخماق داشینین بیر - بیرینه ده‌یمه‌سیندن یارانان
قیغیلجیمدان اودو کشف ائدیر و اونو "قیبله" ائدیر. دئمک، پارس اټلری اودودا ایلاملار و قوتتی -
لولوبیلردن تانیمیشلار و بونا گؤره‌ده کیومرث زامانی اودلا "نو خورش"، تازا یئمک دوزلتمیشلر:
برآمد بسنگ گران سنگ خرد
فروغی پدید آمد از هر دو سنگ
جهاندار پیش جهان آفرین
که او را فروغی چنین هدیه داد
بگفتا فروغیست این ایزدی
همان و همین سنگ بشکست گرد
دل سنگ گشت از فروغ آذرتک ...
نیایش همی کرد و خواند آفرین
همین آتش آنگاه قبله نهاد.
پرستید باید اگر بخردی.^۲
(کیچیک بیر داش بؤیوک بیر داشا دیدی، هر ایکی داش سیندی و هر ایکی داشدان بیر ایشیق
یاراندی کی، داشین اوره‌گی اونون ایشیغیندان اود رنگینده اولدو ... شاه دونیانی یارادانین
قارشیسیندا تاپینیپ، عبادت ائدیب، آفرین دئدی کی، اونا بئله بیر ایشیغی هدیه وئردی. سونرا او
همین بو اودو قیبله ائتدی و دئدی کی، بو آلاه ایشیغیدیر و عقلین اولسا، اونا تاپینمالیسان.)
هوشنگ نه تکجه اودو تاپیب، اونو قیبله ائدیر، بلکه پالتار و گئییم بیلمه‌ین خلقینه مختلف
حیوانلارین دریلریندن گئییم، اورتونه‌جک دؤزلدیر:
ز پویندگان هر چه مویش نکوست
بکشت و بر یشان بر آهیخت پوست

۱ - هامان قایناق، ص ۳۲ - ۳۱.

۲ - هامان قایناق، ص ۳۴.

چو روباه و قاقم، چو سنجاب نرم
چهارم سمور است کش موی گرم
برین گونه از چرم پویندگان
بپوشید بالای گویندگان.^۱

(توکو یاخشی اولان قاچانلاردان اولدوروب، دریلرینی سويدو، مثلاً تۆلکو و قاقم، یومشاق سنجاب و دؤردونجوسو ایستی توکلو سمورو .... بئله لیکله قاچانلارین دریسیندن دانیشانلارا گئییم دوزلیدیپ گئییندیردی.)

دئمک پارس ائللری ایران فلاتینا گلدیکده هله اودو بیلیمیر، تیکیلیمیش عادی گئییمدن خبرسیزایدیلر و بونلارین قونشولاری اولموش ایلاملار، قوتتی و لوللوبیلردن اویرنمیشلر. چونکی او زامانلار مدنی حیياتا گرک اولان بوتون جهتلر، شئیلر اوندان نئچه مین ایل قاباقدان التصاقی دیللی سومئرلر، ایلاملار، ارته لیلر، هورریلر، کاسسیلر، میتانیلر، گیلزانلار، قوتتیلر، لوللوبیلر، اورارتولار و ماننلار واسطه سیله کشف اولوب یارانمیش و بوتون یاخین شرق، حتی مصرده یاییلمیش و کثرت آداسیله آوروپایا گئتمیش ایدی. فردوسی بو شئیلرین کشفینی افسانه وی پیشدادی شاهلارینین آدینا یازسادا، معلوم دورکی، پارس ائللری بو منطقه یه گلنده، بوتون بو حیات و سایطی حاضرایدی و تازا گلنلر بونلارین حاضرینی یئرلیردن اویره نیب ییه لنمیشلر.

دئمک پارسلار، زامان کئچدیکجه، ایران فلاتیندا ایلاملار، قوتتی و لوللوبیلردن مدنیت اویره نیردیلر. طهمورث گویا چوخ یاخشی ایشلر گؤروردو و دئولرین اوندان خوشو گلمه ییردی، بونا گؤرده شاهین سؤزونه باخماییردیلار. طهمورث اونلارلا دؤیوشوب، اونلاری توتور و اولدورمک ایسته ییر. دئولر آمان ایسته ییب، دئییرلرکی، بیزی اولدورمه تا بیزدن بیلمه دیگین شئیلری اویره نه سن. شاه دئولره آمان وئیریر و اونلارا طهمورت شاها یازماق و اوخوماق اویره دیب، قارائلیق قلبی و بئینینی بیلک نوروایله ایشیقلاندییریرلار. فردوسی آچیق جاسینا یازیرکی، شاه یازماق بیلمه یین، ساوادسیز و بیلک سیزایدی، قلبینی ظلمت بوروموشدو و دئولر اونا ساواد اویره دیب قلبینی ایشیقلاندییریرلار:

یکایک بیار است با دیو جنگ
نبد جنگشانرا فراوان درنگ ...
کشیدندشان خسته و بسته خوار
بجان خواستند آن زمان زینهار
که ما را مکش تا یکی نو هنر
بیاموزی از ماکت آید ببر.
کی نامور دادشان زینهار
بدان تا نهانی کنند آشکار
چو آزاد گشتند از بند او
بجستند ناچار پیوند او
نبشتن بخسرو بیاموختند
دلش را بدانش برافروختند.^۲

(بیر به بیر دئولره دؤیوشدو، دؤیوشلری اوزون سورمه دی، دئولری آلچالیدیپ یورغون حالدا

*

۱ - هامان قایناق، ص ۳۵.

۲ - هامان قایناق، ص ۳۸ - ۳۷.

بنده ووردولار، او زامان دئولر جانلارینا آمان ایسته دیلر و دئدیلر کی، بیزی اؤلدورمه، تا بیزدن ائله بیر شئی اؤیره نه سن کی، دردیه دهیه. آدلیم شاه اونلارا بو شرطله آمان وئردی کی، گیزلی شئی آشکار ائتسینلر. ائله کی دئولر آزاد اولدولار، چاره سیز شاها یاخینلاشدیلار و اونا یازماق اؤیره دیب قلبینی بیللیک ایله ایشیقلا ندیر دیلار.

دوغرودان دا قریبه دئولر و انایین شاه!! دئولر شاها یازیب اوخوماق اؤیره دیر و اونون قارائلیق قلبی و اوره یینی ایشیقلا ندیر یولار.

دئولر بو ساوادسیز، آنجاق زور اولان شاها تکجه بیر دیلده دئیل، اوتوز دیلده یازیب اوخوماق اؤیره دیلر. دئمک، دئولر علامه، بیلکلی، تاریخی، محیطی، خلقلری و دیللرینی بیلن، مدنی، اینکیشاف ائتمیش، شاه و اونون خلقیندن اولدوقجا مترقی، قاباقجیل، گوزو آچیق و هنرلی ایدیلر سه، یالنیز زورا آرخالانان شاه گئری قالمیش، ساوادسیز، مدنیّتدن اوزاق، غدار، مستبد و گوبود بیر وارلیق ایدی. دئولر نه تکجه اؤز دیللرینده یازیب اوخوماغی بیلیر، بلکه اوتوز خلقین دیلینی و اونلارین یازیب اوخوماغینی بیلیر دیلر، دئولر بوتون قونشو خلقلرینه احترام قایل اولاراق، اونلارین دیللرینی اؤیرنمیش و یازماغینی دا باجاری دیلار، شاها گلدیکده ایسه اؤز دیلینی یازماغی دا بیلمه ییردی.

نبشتن یکی نه که نزدیک سی   چه رومی، چه تازی و چه پارسی
چه سغدی، چه چینی و چه پهلوی   ز هر گونه کان همی بشنوی.^۱
(بیر دئیل، او توزا قدر دیلین یازماغینی اؤیرتدیلر: رومی، تازی - پارسی، سغدی، چینی و پهلوی دیللرینی ائشیتدیگین شکلیده اؤیرتدیلر.)

طهمورثدن سونرا شاه اولان جمشید دؤیوش ساحی کشف ائدییر!! جمشید خلقه یون اه ییریپ، پارچا توخوماغی، مختلف پشه لری، اکین چیلیک و سیره نی اؤیره دیر، خلقه حمام تیکیر، ائو تیکمه یی اؤیره دیر و اوزونه ساری تیکدیریر.

خلاصه جمشید عادی یاشاییش قایدا - قانونلارینی قونشو و تابع اولدوغو ایلام و ماننلاردان اؤیره نیب گئری قالمیش خلقینه اؤیره دیر.

مسئله نین فردوسی طرفیندن بو شکلیده مطرح اولونماسی بونو گوستریر کی، بیر ایکی یوز ایلدن بری ایران فلاتینا گلیب ایلام، کاسسی، قوتتی، لوللویی و ماننلارلا قونشو اولمارینا باخمایاراق، پارس ائللری نین کوتله لری ابتدایی حیات طرزیندن ال چکمه ییر و قونشولارینین مدنیّتی و عادی حیاتلاریندا استفاده ائتدیکلری وسایط و یاشاییش اوصوللاریندان استفاده ائتمه ییردیلر و شاه طهمورث و جمشید اونلاری بو ایشلری قونشولاریندان تقلید ائتمه گه مجبور ائدی دیلر.

باشقا سۆزله دئمک ایسته سک، فارسلا رین افسانه لری آچیق شکلیده گۆسته ریر کی، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایللیکلرده ایران فلاتینا گلن اون پارس ائلی اولدوقجا گئری قالمیش، تام ابتدایی حیات دؤورونو کئچیرن ائللر اولموشلار سا، او زامانلار قدر و او زامانلار هامان ایران فلاتینین مرکزی، غربی قسمت لری، خزرین جنوبو، آرا زین شمالی و جنوبو تورپاقلاریندا یاشایان خلقلر و ائللر، یعنی ایلاملار، قوتیلر، لولوبیلر و ماننلار اولدوقجا یوکسک مدنیته مالک اولموش و پارس ائللری مدنیته نین مختلف ساحه لری، خطی، یازیسی، یازیب اوخوماغی، لؤوحه قازدیرماغی و سایره نی اونلاردان اؤیرنمیشلر.

گۆستر دیمیز بو تاریخی واقعیته ییز مختلف فصیللر و یئرلرده گۆستر میشیک، بورادا بو مسئله نی آیریجا بیر داها گۆستر مکدن مقصد ماننا خلقی و مدنیته ی باره ده تاریخ علمینین سوسماسینین سببلریندن بیرینی گۆستر مک ایدی.

دئمک، متعصب آریاییست تاریخچیلرین ماننا خلقی، تاریخی و مدنیته ی باره ده سوسماسی، اوزدن کئچمه سی، اونا اهمیّت و ئرمه سی و اونو ایران تاریخیندن چیخارماسیندان هدف و مقصد لری همده:

۱ - او دؤورده پارس ائللرینین مدنیته جهتدن تام گئری قالمیش اولدوغونو گیزلتمک، اوستونون آچیلماسینا مانع اولماق اولموشدور.

۲ - او دؤوردن نئچه مین ایل قاباقدان ماننا اراضیلرینده فورمالاشمیش پارلاق مدنیته ی و اونو یارادان ائللر و خلقلری گۆستر مه مک اولموشدور، تا هم پارس ائللرینین گئریلیگی بللنمه سین، همده پارسلا رین او مدنیته ی منیمسه مه سی گیزلی قالسین و پارلاق ماننا مدنیته ی راحت پارسلا ر طرفیندن منیمسه نیلسین و اونلارین آدینا یازیلسین.

بو ایکی خصوصیتی فردوسینین یازدیغی پارس افسانه لری، عکس معنادا گؤتورولدوکده، آیدین شکیلده نشان و ئریر، چونکی بو افسانه لرده مترقی و قاباقجیل ماننا - ماد مدنیته ی یارادانلار "دئو" و گئری قالمیش پارس ائللری و مدنیته ی حاکم قلمه و ئریلیر و ائله گۆسته ریلیر کی، گویا ماننلاردان و مادلاردان منیمسه دیکلری مدنیته ی اؤزلری یاراتمیشلار. بونا باخمایاراق، فردوسی ده پارسلا رین یازیب اوخوماغی و مختلف خلقلرین دیل لرینین یازیب اوخوماغینی دئولردن - اصیل یئرلیردن اؤیره نمه سینی آچیق گۆستر میشدیر.

گۆره سن دئو، یعنی مدنیته دن اوزاق و وحشی وارلیق یازیب اوخوماغی و اوندان دا اهمیّتی اوتوز بیگانه دیلین یازیب اوخوماغینی نئجه بیلر و اونلار حکومت و آغالیق ائدن شاه و خلق بیلمز؟!

بو فارس افسانه لرینین خصوصیتی دیر، حقیقی گیزلتمک اوچون بیر وسیله دیر. بو واقعیته ی فردوسی اؤز شاهنامه اثرینده گۆستر میشدیر.

گۆره سن بوگونکو ایران تورکلری بو قریبه تاریخی حادئه لری و اونلار اولموش توهین و

تحقيرلری اوخويوب باشا دوشورمو، اونلارین باره سینده فيکرله شيب چاره آختاریرمی؟ بورادا و اثرین یثری گلدیکده بیر سیرا یثرلرینده اشاره لر ائتدیگیمیز کیمی، ماننلارایله مادلارین کوکو، ائتیک ریشه لری بیر، هر ایکسی قوتی - لوللوبیلرین اوولادی، دیللی بیر اولموش و مدنیت، هنر و صنعت باخیمیندان ماننلار مادلارین اؤنده گئدنی و اساس ته مه لینی تشکیل ائتمیشلر. آنجاق آریایست تاریخ چیلر ماننا تاریخی باره ده سکوت ائتمیشلر سه، گوستردیگیمیز کیمی، مادلاری هند - او رو پایی دیللی و آریا نژادان گوسته ریرلر. بیز مادلارین دا التصاقی دیللی اولماسی باره ده، یثری گلدیکده، بیر سیرا یثرلرده دانیشمیشیق و یئنه ده بو باره ده علیحده شکلیده گئیش دانیشاجاییق.

مرکزی ماد "الوند" داغینین اطراف، البرز داغلارینین جنوبی یاماجلاری کیمی معتدل هاوالی، زنگین طبیعتی، سولو، نعمتی، اکین چیلیک و باغدارلیق جهتدن وارلی، حیواندارلیق - آت، قویون، اینک، دوه و سایره دؤرد آیاقلیلار بسله مه گه اولدوقجا مناسب و یارارلی بیر منطقه دیر. ائله بونا گو رده بو منطقه لاپ ابتدایی اینسانلار دؤوروندن بو گونکو ایران فلاتیندا ان اؤنملی یاشاییش و مدنیت مرکزلریندن بیر اولموشدور. همدانین یاخین لیغینداکی ابتدایی اینسانلارین داشلار اوزه رینده کی ناخیشلاریندان یثرینده بحث ائتمیشیک. اگر بو گونه قدر علمی قازینتیلار نتیجه سینده الده ائدیلمیش اثرلر، مثلاً فلزی اثرلر خوزستان منطقه سینده م.ق. ۸ - نجی مین ایل ایللیگه عایدیر سه،^۱ مرکزی ماد اراضی سینده بو تاریخ م.ق. آلتینجی مین ایللیگه عایدیر. همدان شهرینین اؤزوده، شوشدان سونرا، ایراندا اسکی لیک جهتدن ایکینجی شهر دیر.

طبیعی دیر کی، فلزایله تانیس اولان و چئشیدلی ساحه لرده اوندان یارارلانان بیر توپلوم اوندان نچه مین ایل قاباقدان داش و ساخسی دان یارارلانمیشدیر و مرکزی ماد اراضی سینده کشف اولموش داش ناخیشلاری و چئشیدلی ساخسی قبالار، اونلارین شیر سیزی، شیرلیسی، ساده سی و الوان ناخیشلیسی چوخدور و بیز کئچمیش فصیللرده ماننا - ماد مدنیتی نین عمومی خصوصیتلریندن دانیشارکن هم بو داش ناخیشلاری، همده آذربایجان و مرکزی مادی ن مختلف منطقه لریندن کشف اولموش چئشیدلی ساخسی قبالار باره ده گئیش بحث ائتمیشیک و بورادا اونلارین تکرارینا حاجت یوخدور.

مرکزی ماد اراضی سی، او جمله دن قزوین دوزنلیگیندن تاپیلیمیش مئثال اشیا باره سینده آقای عزت الله نگهبان یازمیشدیر:

«فلز ده لن بورغی - مته لرین ایلکین و ابتدایی نمونه لرینین قورولوشو اولدوقجا کیچیک طبیعی بیر تیکه مس پارچاسی اولموشدور کی، مس داشیندان چکیش له دؤیمک یولوايله اله گلمیش و قوش هیشکلرینین آیاقلاری سوموکلرینین قورتاران یثرینده ایشلنمیشدیر. بو مس پارچاسی ایران

فلاتینین قزوین دوزنلیگینده "زاغا تپه" ده کی قازینتیلاردان الدهه ائدیلمیش، اؤزوده م.ق. آلتینجی مین ایللیگین سونلارینا عاید دیر و او دؤورده او یئرلرده کی توپلومون صنعت شاهکاریندان ساییلاراق، او مدنیتین او دؤورلرده صنایع ساحه سینده کی ایره لیله مه سینه آیدین دیلیدیر ... هابئله قزوین دوزنلیگینده، زاغا تپه نین ایکی کیلومترلیگینده یئرله شن قبرستانلیق اولموش بیر تپه نین قازینتی ایشلری گئدیشینده ده فلزین استخراجینا دایر اثرلر و مدرکلر الدهه ائدیلمیشدیر؛ بونلار فلزی اریتمک اوچون خصوصی قاب (بوته) و چئشیدلی قالیبلاردان عبارت دیر کی، م.ق. بشینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسینا عاید دیر.^۱

قید ائدک کی، اسکی تاریخ علمینین تازا نایلیت لری گوستریر کی، عمومیتله آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسی، او جمله دن غربی آذربایجان، زاقروس داغلاری، اورمو گوئلونون غربی، جنوب غربی، توروس داغلاری ایله زاقروس داغلارینین بیر - بیرینه قووشدوغو داغلیق منطقه لر اولدوقجا زنگین فلز معدنلرینه مالک دیر و بو معدنلر بو اراضیده یاشامیش اسکی آذربایجان ساکینلری اولموش "هورریلر"، ماننلارین بابالاری، مادلار، گیلزانلار چوخ - چوخ قدیملردن معلوم اولموش و اونلار بو فلزلردن استفاده نی قدیم یاخین شرق منطقه سینین هر یئرینه یایمیشلار. بو باره ده یئرینده آیریجا و گئنیش دانیشاجاییق. قید ائتمک لازیم دیر کی، واحد ائتنیک کؤک، دیل و تاریخه مالک اولموش ماد و ماننا خلقلری واحده مدنیت، هنر و اینجه صنعته مالک اولموشلار و بونلارین مدنیت و هنرلرینی بیر - بیریندن آیرماق دوزگون دئییلدیر و بیز کئچمیشده ماننا - ماد مدنیتی و هنریندن بیرلیکده بحث ائتمیش و بورادادا آذربایجان و مرکزی مادین هنر نمونه لرینی گوستره ریب و اؤنملی مدنیت خزینه لریندن بیر یئرده دانیشمیش و بو موضوع باره ده سونرالار واحد هنر و صنعت آتموسفئریندن دانیشارکن ده، اونلارین هنرلریندن ایلاملار، کاسسیلر، هورریلر، قوتتی - لولوبیلرین هنر و مدنیتی ایله بیرلیکده بحث ائده جه ییک.

ایندی ده همین ماد - ماننا مدنیتی مرکز لریندن بیر اولموش خزر ساحیلی او جاقلاریندان داها زنگین و یوکسک کیفیتلی اثرلره مالک اولموش بو گونکو "رودبار" منطقه سینده - "سفید رود" ساحیللرینده یئرلشمیش "مارلیک تپه" دن الدهه ائدیلمیش تاریخی اثرلر باره ده معلومات وئرمه گی لازیم حساب ائدیریک. □ □ □

مارلیک تپہ

و عمومیتله گیلان توپراقلاریندان کئچیب خزر دنیزینه تۆکولور. سفید رودون رودبار منطقه سیندن آخدیغی اراضینین غرب طرفینده "رستم آباد" و اونون تقریباً مقابلینده، چایین شرق طرفینده، چایین تام ساحلینده "مارلیک تپه" یئرلشی.

کئچمیش بۆلوملرده گۆستریمیشیک کی، بو منطقه، ائله جهده البرز داغلاری ایله خزر دنیزی آراسیندا یئرله شن اراضی، م.ق ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایلیکلرده ماد شاهلیقلارینین ان اهمیتلی و بۆیوکلریندن بیر اولموش، هئروودوتون "دیوک = دیوکس = دیاوکو" آدلاندیردیغی شاهلیغین اراضی سیندن و اوندان قاباق اونون بابالاری و اونلارا تابع و باغلی اولموش شاهلیقلار و امیرلیکلردن اولموشدور و بونا گۆرده همین بو دؤورلرده بو توپراقلاردا یارانمیش مدنیت، هنر و اینجه صنعت نمونه لری بو شاهلیقلار، یعنی عمومیتله مرکزی ماد خلقی و حکومتی مدنیتینه عاید و داخیلدر و مارلیک تپه دن کشف اولموش تاریخی اثرلرده بونلاردان دیر. ایندی ده مارلیک تپه نین تاریخی اثرلریله تانیش اولاق.

شمسی ۱۳۱۰ - ۱۳۱۵ - نجی ایللردن بو گونکو گیلانین رودبار منطقه سی، هابثله البرز داغلاری ایله خزر آراسیندا کی توپراقلاردا غیر - قانونی و قاچاق شکیلده چوخلو تاریخی یئرلری قازاراق، تاریخی اثرلری چیخاردیب، آلیب - ساتماق و اونلاری قاچاق شکیلده خارجه آپاراراق ساتماق چوخ معمول اولموشدور، بئله کی، خارجی موزه لرده بو یئرلردن تاپیلیمیش اثرلر "املش" آدیله شهرت لنمیش ایدی. بو غیر - قانونی قازینتیلار و اثرلری خارجه قاچاق آپاریب ساتماق او قدر آغیزلارا دوشموشدو کی، نهایت ایران حکومتی همین رودبار منطقه سینده رسمی علمی قازینتی ایشلری آپارماق قرارینا گله رک، ۱۳۴۰ - نجی ایلده عزت الله نگهبانین باشچیلیغی آلتیندا بیر علمی هیأتی بو منطقه یه گؤندردی. بو هیأت همین ایلدن ۱۳۴۱ - نجی ایله قدر ۱۴ آی مدّتینده داواملی شکیلده رودبار منطقه سینده علمی قازینتی ایشلری آپاراراق، تاریخی اثرلرله زنگین اولان "مارلیک تپه" قبرستانلیغینی کشف ائدیب، اورادا ۵۳ قبردن چوخلو قیمتلی تاریخی اثرلر کشف ائتدیلر. م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایلیکلرینه عاید اولان بو قбірلر و اثرلر باره ده علمی معلومات، ندنسه، اولجه انگلستان و آلماندا چاپ اولور و همین اثر ۱۳۶۸ - نجی ایلده فارس دیلینه چئوریلیب، "مارلیکین فلز قبالاری" (ظروف فلزی مارلیک) آدی آلتیندا باسیلمیشدیر.

مارلیک تپه نین ۵۳ - نجو قбірیندن کشف اولموش تاریخی اثرلردن معلوم اولموشدور کی، بو قبرستانلیق م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سون عصرلری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایلیکلرینده همین بو منطقه ده حکمرانلیق ائتمیش شاهلار، امیرلر، سرکرده لر، بۆیوک باشلار و اونلارین عایله لرینین قبرستانلیغی اولموشدور.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، بو منطقه قیزیل اوزن - سفید رود آخارقالاری منطقه لریندن اولدوغو و او یئرلرین همین دؤورلرده ماننا - ماد شاهلاریندان اولموش "دیوک" ون و اونون

بابالارینین حکمرانلیق ائتدیگی توپراقلار اولدوغونو نظره آلاق، دئییه بیلهریک کی، بو قبیملر اونلارین شاهلاری، امیرلری، سرکردهلری و اونلارین عایله لرینه مخصوص اولموش و بونا گوره ده اثرلری عمومیتله ماننا - ماد هنری و مدنیتینه، دقیق دئسک، ماد مدنیتی و هنرینه عایدیر.

مارلیک تپه دن تاپیلیمیش تاریخی اثرلر عمومیتله او دؤورون دینی رسملرینه عاید قابلار، مجسمه لر، بزک وسایطی، سلاحلار، اسباب و وسایط، آشپزخانا قاب - قاباغی، اوشاق اویونجاقلاری، مختلف وسایطین مدللری و سایره بو کیمی شیلردن عبارتدیر کی، اساساً قیزیل و گوموشدن و قسماً تونجدان قایریلمیشلار.

بو قبیملرین ۳۶ نمره لی سیندن تاپیلان وسایط و اونلارین اوچده بیرینین قیزیلدان اولماسی باخیمیندان، اونلار حسنلی ده، هابئله اورتا آسیادا "ایسیک گؤل" کنارلاریندا کشف اولموش ساکا (ایشغوز) کورقانلارینا بنزه ییر. بونا گوره ده آقای عزت الله نگهبان مارلیک و عموماً یاخین شرقین بو کیمی تاریخی اثرلرینی اورتا آسیا اثرلریله مقایسه ائتمکده تامامیله حاقلیدیر.

مارلیک تپه دن تاپیلیمیش تاریخی اثرلر آقای عزت الله نگهبانین بؤلوب گؤسترديگینه اساساً اوچ قروهدان عبارتدیر: ۱ - قیزیل قابلار. ۲ - گوموش قابلار. ۳ - تونج قابلار. □ □ □

۱ - قیزیل قابلار

مارلیکدن کشف اولموش قیزیل قابلار فنجان، اوزون لوله لی قورو، سو ایچمک اوچون بارداق و لیوان، کاسا، ایچگی ایچمک اوچون پیاله لردن عبارتدیر کی، چئشیدلی اندازه لر و شکیللرده قایریلمیشلار. بو قیزیل قابلار جوربه جور مثاللار قاریشدیریلاراق، آلیاژ اولان فلزلردن قایریلمیشلار، بو ایسه فلز صنعتینین، اورمو گؤلونون غربینده اولدوغو کیمی، مارلیک صنعتکارلاری داخیلینده ده رین و قدیملیگینی گؤسته ریر.

بو چئشیدلی قابلار اوزه رینده، خصوصیه قیزیلی چوخ اولان آلیاژلاردان قایریلمیش نسبتاً یوموشاق ماده لی قابلار اوزه رینده، خصوصیه اولدوقجا گؤزل و مهارتله قازیلیمیش ناخیشلار و حیوان شکیللری واردیر کی، جانلی لیق، طبیعی لیک و تحرک باخیمیندان بؤیوک مهارت و اوستادلیقلا چکیلیمیشلر.

بو قیزیل قابلارین بعضی سینده ناخیش و زینت یوخدور سادا، اونلارداکی تناسب و گؤزللیک دقته لایق دیر.

قیزیل قابلارین بعضیلرینین ناخیشلاری قازما نقطه لر واسطه سیله یارانمیشدیر. بو کیمی ناخیشلار ظاهرده نسبتاً گوبود اولسادا، خصوصی گؤزللیک و اینجه لیگه مالک دیر. بو اثرلرده ناخیشلار قابلارین خارجی سطحلرینده، اؤزلری ده قسماً تخیل محصولو اولان فانتاستیک حیوانلار و آغاجلاردان عبارتدیر کی، عینی شکیل قابین چئوره سینده نچه دفعه تکرار اولموشدور.

اکثر قیزیل و گوموش قابلاردا اولدوغو کیمی، بو پیاله‌لرین ایچلرینین تکینده اولدوقجا گؤزل، دقیق و ریاضی اصولوایله چکیلیمیش دایره‌وی شکیللر واردیر.

قابلارین بعضی سینین خارجی سطحینده کی ناخیشلار، یعنی اوکوز و بالیق شکیللری، ائله‌جه‌ده قابلارین داخلی کفینده کی دایره‌وی ناخیشلارین هامیسی قازما و حکاکلیق اصولوایله قازیلیمیش خطلر واسطه‌سیله یارانمیشدیر. بو مثودلا یارانمیش حیوان شکیللری و دایره‌وی بزکلر خصوصی گؤزللیک، ظرافت، جانلی‌لیق، تحرک و دقیقلیگه مالکدیر.

همین بالیق و استراحت حالیندا اولان اوکوز شکیلی اولان فنجانین ایچه‌ریدن تکینده کی دایره‌وی ناخیش دؤرد هم مرکز دایره‌دیر، هر ایکی دایره آراسی خصوصی ناخیشلارا مالکدیر کی، دقیق ریاضی بؤلگولر محصولودور. بو واحد دایره‌ده ۸ هم مرکز دایره واردیر، هر ایکی قوشا دایره‌نین آراسی دقیق هندسی قایدالارلا معین و برابر قسمتله بؤلونهرک، اونلاردا خصوصی و گؤزل ناخیشلار چکیلیمیشدیر. مرکزدن ایکینجی قوشا دایره‌ایله اوچونجو قوشا دایره آراسی ۸ برابر حیصه‌یه بؤلونهرک، هر بؤلومده بیر کیچیک دایره چکیلیمیش و هر دایره ۱۶، یعنی $2 \times 8 = 16$ برابر قسمتله بؤلونموشدور. مرکزی قوشا دایره‌ایله ایکینجی قوشا دایره آراسی دا سگگیز اولدوقجا گؤزل و دقیق حیصه‌یه بؤلونموش و هر بیرینده بیر قوشا دایره‌لی ناخیش سالینمیشدیر. عمومیتله بو دایره دقیقلیک و گؤزللیک باخیمیندان نادیر و اولدوقجا دقته لایق‌دیر.

ایچگی ایچمک اوچون قایریلمیش قیزیل پیاله‌لرین خارجی سطحی اولدوقجا گؤزل و قریبه تخیل محصولو اولان قوشا حیوانلار و آغاجلارلا بزیمیش، داخلی کفینده کی مرکب دایره‌وی ناخیشلارین جیزیلماسی و ناخیشلارین یارانماسی یوکسک هنر و اینجه‌صنعتدن علاوه ریاضیات‌ایله دهرین تانیشلیق طلب ائدیر.

خیال محصولو اولان قانادلی، قوشا و دؤرد آیاقلی حیوانلار و فانتاستیک آغاجلار اولدوقجا اینجه و مهارتله قازیلدیغیندان علاوه بو گونکو ایرانین بوتون غرب و مرکزی اراضیسینین قدیم هنری اثرلرینده نظره چارپیر.

مارلیک تپه‌دن کشف اولموش ان گؤزل پیاله‌لردن بیریده او اثردیر کی، بزکلر و شکیللری قازماق و تاپدایارقا قیلماق اوچون مناسب اولان تقریباً خالص قیزیلدن قایریلمیشدیر. بو پیاله‌نین خیالی حیوانلار و آغاجلاردان یارانمیش صحنه‌لر و ناخیشلاری مثیل سیزدیر؛ اونداهر زادین نسبتی و تناسبو دقته لایق‌دیر و اونو یارادان «صنعتکار میثیل‌سیز و ایسته‌نیلن شکیلده اؤز ایشینین عهده‌سیندن گلیمیش و اؤز باجاریغی و نبوغوایله دونیانین ان گؤزل هنر شاهکارلاریندان بیرینی یاراتمیشدیر»^۱.

بو پیاله‌نین خارجی سطحینده اوز - اوزه رسم اولاراق، بیر خیالی آغاجا دیرماشمیش ایکی

خیالی، باشلاری و آیاقلاری اؤکوزه بنزر قانادلی حیوان، داخل طرفدن تاپداناراق قاباریلمیشدیر. بو منظره ایکی دفعه پیاله نین خارجی سطحینده تکرار اولموشدور. بو خیالی اؤکوزلرین باشلاری پیاله نین داخلیندن، چکیشله دؤیولهرک قاباریلیب، ائشیگه چیخاریلمیشدیر. بو خیالی و قاباریلاراق ائشیگه چیخاریلمیش دؤرد اؤکوزون باشی اینجه و دقیق قازما و حکاکلیق ایله بزنمیشدیر. خیالی اؤکوزلر و اونلارین خرما آغاجینا بنزر آغاچا دیرماشماسی، ال - آیاقلاری، قویروقلاری و مختلف حاللاردا وئریلمیش قاباق آیاقلاری اولدوقجا طبیعی، جانلی و هر جور صنعی لیکدن اوزاق، مهارتله ایشلنمیشدیر. بوتون بونلار اثرده اولان هنر، اوستالیق و اینجه صنعتین اولدوقجا یوکسک سوییه ده، اسکی و تجربه لر محصولو اولدوغونو نمایش ائتدیریر. خیالی اؤکوزلرین بویونزلاری، قولاقلاری، اوز - گؤزو، حتی باخیشلاری بئله مهارتله وئریلیب و اولدوقجا طبیعی، جانلی و بیر - بیرینه مناسب و اویغون جیزیلیمیشلار. قریبه دیرکی، بو خیالی اؤکوزلرین قانادلاری بئله، بدنلرینین باشقا عضولری کیمی، گؤزل و طبیعی تصویر اولموشدور.

خیالی اؤکوزلرین بویونزلاری و قولاقلاری قاینق وئریله رک حیوانلارین بدنینه یاپیشدیریلیمیش و قاینق یئرلری بزرک و اسطه سیله، اوستالیقلا اؤرتولموشدور. بو قاینق وئرمک مارلیک و شبهه سیز ایلام، کاسسی و مانا اوستالارینین فلز صنعتینده مهارتی، اوستالیغی و خیلی ایره لی گئدیپ، اینکیشاف ائتدیکلرینی گؤسترن گؤزل بیر نمونه دیر.

پیاله نین لبه سی ائلی نوار شکلینده گؤزل قازما اصولو ایله حصیری توخوما کیمی اولان ناخیشلارلا بزنمیش، داخلی قسمتین کفینده ایسه میثیلسیز مهارت و ریاضی علمی اصولو ایله بیر دایره نین داخلی برابر حیصه لره بؤلونوب، ائله گؤزل و اینجه ناخیشلارلا بزنمیشدیرکی، بو گون بئله صنعتکارلاری حیران ائدیر. کلاردشت پیاله سینین آشاغیسیندا اولان بزرکی نوارین ناخیشلارینین هؤرولمه سی ده عینی ایله بو پیاله نین لبه سینده کی نوارین ناخیشلاری کیمیدیر.

یوخاریدا گؤردوگوموز خیال و فانتازیا محصولو اولان حیوانلارین ناخیشی "کاسسی" هنرینده داها چوخ تصادف اولوندوغو حالدا، واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه مالک اولان بیلدیگیمیز منطقه نین، بیر سیرا جزئی فرقلرله اولسادا، هر یئرینده نظره چارپیر. یوخاریدا گؤستردیگیمیز خیالی اؤکوز ناخیشی همده قوشالیق باخیمیندان دقته لایق ایدیسه، مارلیک تپه دن الدن ائدیلمیش قیزیل قابلاردا ائله خیالی حیوانلار شکیللری ده واردیرکی، اونلاردا نه قوشالیق، نه ده عکس جهتلرده حرکت ائتمک خصوصیتی واردیر.

منظوروموز مارلیک تپه دن کشف اولموش او قیزیل پیاله دیرکی، ایکی سیرا خیالی و فانتاستیک قانادلی حیوان، بیر - بیرینین آردینجا عینی سمته حرکت حالیندا دیرلار. اوچ موازی ساده خطله بیر - بیریندن آیریلان بو ایکی سیرا حیوانین یوخاریدا کیلارینین باشلاری و قانادلاری افسانه وی سیمرغ قوشونا و آشاغیدا کیلاری قانادلی اؤکوزه بنزه بیر. آشاغیدا کی حیوانلارین آراسیندا کیچیک فانتاستیک آغاچ شکیللری و پیاله نین یوخاری لبه سی و آشاغیدا دؤرد - دؤوره سینده بیر - بیریندن

فرقلی ناخیشلار واردیر.

قیزیل پیاله‌نین بوتون بو حیوان ناخیشلاری، نظره گلن، داخیلدن دؤیوله‌رک، قاباری شکیلده اولموش و اوستلری چئشیدلی کیچیک ناخیشلارلا بزئمیشدیر. خیالی حیوان سیرالارینین هر بیر عینی حیوانین پیاله‌نین دؤوره‌سینده اوچ دفعه تکراریندان یارانمیشدیر. بو حیوانین باشی و قانادلاری قوشو خاطرلادیرسا، بدن‌نین قالان قسمتی آسلانی آندیریر.

پیاله‌نین ایچری کفینده اولدوقجا گؤزل، اوریزینال، چئشیدلی ناخیشلار و یارپاقلار چکیلیمیشدیر کی، دقیق هندسی اصول ایله دایره‌نین برابر حیصه‌لره بولونمه‌سی نتیجه‌سینده میدانا گلیمیش و خارجده یارپاق، داها سونرا هیلالی ناخیشلار، داها داخیلی طرفده باشقا جور ناخیشلار و لاپ مرکزه آیری چئشید ناخیشلار شکلینده جیزیلیمیشدیر.

مارلیک تپه خزینه‌سیندن کشف اولموش ان گؤزل، اوستالیقلا قایریلمیش، بزکلی و قیمتلی اثرلردن بیر ده بوینوزا بنزر ناخیشلی آت شکیللری اولان، ساری رنگه مایل قیزیل پیاله‌دیر. معلوم اولان بو پیاله‌نین قیزیلینا ائله بیر فلز قاتیلیمیشدیر کی، اونو محکم و مقاومتلی ائتمیشدیر، بونا گؤره ده بئلینین نسبتاً نازیک‌لیگی و اوجالیغی جهتدن اولدوقجا متناسب و ایچگی اوچون ال وئریشلیدیر. پیاله‌نین لبه‌سینده کی ناخیش یوخاریدا گؤستر دیگیمیز پیاله‌نین کی کیمیدیر، لاکین بو پیاله‌نین کفینه قالین و قاباری نوار شکلینده دؤور تا دؤور فلزین اؤزوندن اولان بیر چیخینتی واردیر و بوندان علاوه پیاله‌نین کمرینده ایکی صحنه‌نی بیر - بیریندن آیران بیر ناخیشلی قوشا موازی خطده واردیر. کفده کی چیخینتی پیاله‌نین محکم‌لیگینه سبب اولموشدور. پیاله‌نین بئلی نسبتاً نازیک و بئلین اوستو و آشاغاسی ایکی برابر گیرده یئرلر کی، هر بیرینده اوچ ناخیشلی آتدان عبارت اولان قاباریلمیش شکیللر واردیر. آتلارین قولتوقلاری، دؤش و آیاقلارینین هر بیرینده بیر و بئللرینده اوچ بوینوزا بنزر اوجو توپپوز یاندان اولان بزک واردیر. ایکی سیرا و هر سیرادا اوچ آت اولان بو ناخیشلاردا حیوانلار حرکت حالدا، اؤزلری ده سون درجه جانلی و متناسب تصویر اولموشلار. آتلارین بدنلرینین هر یئری اویغون بزکلره بزئمیش و بو بزکلر آرخادان چکیشله تاپداناراق قاباریلمیشدیر. آتلارین بویونلاری اوزون، نازیک، یای‌واری، بئلری نازیک، قولا، بئل و یاللاری قشنگ، بوغازلاری آلتیندا گولفه، قویروقلاری باغلانمیش و اوزون، ال و آیاقلاری اینجه و یول گئتمه‌لری اولدوقجا قشنگ و یورغا حالیندادیر.

آتلارین سیرالاندیغی یئرلرین اوست قسمتلرینده بوش قالان یئرلر، مارلیک تپه اثرلرینه خاص اولان، معین حیصه‌لره بؤلونه‌رک، گؤزل بزک اولموش کیچیک دایره‌لره زیستلنمیشدیر. پیاله‌نین داخیلی کفی دایره داخیلینده جیزیلیمیش، خطلری یای‌واری اولان و خصوصی شکیلده یان - یانا دوزولن اوچ بوجاقلارلا بزئمیشدیر. بو بزک تامامیله تازا و اورژنال دیر.

مارلیک تپه دن الده ائدیلمیش دفته لایق آلتین اثرلردن بیر ده اوجالیغی ۶/۸ سانتیمتر، آغزینین قطرو ۵ سانتیمتر، بئلی نسبتاً نازیک و اوستونده ایکی سیرادا، نظره گلن، اوچ استراحت حالیندا

اولان داغ کتچیسى اولان، بیر فنجاندير. فنجانين اوستونده کى ايکى عکس جهتن تصوير ائديلميش استراحت حاليندا بوينوزلو داغ کتچيلرى، مارليک تپه نين او بيرى قيزيل اثرلرينده اولدوغو کيمى، نظره گلن داخيلدن چکيشله دويولره ک، قابارييلميشدير. داغ کتچيلرينين بدنلرينين معين يئرلرى خصوصى ناخيشلارلا بزنميشدير. فنجانين خارجى سطحينين قالان يئرلرى صافدير و آنجاق لبه لرینين آلتى و کفينه ياخين يئر اوچ موازى خطدن يارانميش بير جوت بورولموش خطدن ميدانا گلن بير نوارلا بزنميشدير. داغ کتچيلرى شکیللرينين جانلى ليق و گؤزelligي، اوستاليق و مهارتله تصويرى مارليک تپه نين او بيرى اثرلرى کيمى دير.

مارليک خزينه سينين حيوان ناخيشلارينا مالک قيزيل اثرلريندن بيرى ده بير کاسادير کى، اونون ائشیک سطحينده يول گتتمک حاليندا اولان دؤرد قوچ تصوير اولموشدور. آرد - آردا گئدن بو قوچلارين ايکيسى ساغ و ايکيسى سول طرفه گئدهرک، ائشیک طرفه باخيرلار. جايناغيندا بير باليق اولان قابارييلميش بير قارتال قانادلاريني ايکى قوچون قويروقلارى اوزه رينه آچميش، سانكى اونلارى حمايت ائدير. قوچلار اولدقجا طبعى و گؤزل، اؤزلرى ده قابارى شکیلده و نظره گلن آرخادان تاپداناراق، قابارييلميش حالدا اولموشلار. قوچلارين بدنلرى چئشيدلى ناخيشلارلا بزنميشدير. قوچلار ايکى طرفدن، باشقا اثرلرده ده تصوير اولموش، بير آغاچا دوغرو گئديرلر. کاسانين لبه سينين آلتيندا نسبتاً ائلى اوچ سیرالى هؤروک کيمى هؤرولموش بير نوار کاسانين دؤوره سيني بزه يير. کاسانين آلتيندا خصوصى دایره وى بير ناخيش دا واردير. □ □ □

شاهین شکیلی کاسا

مارليک تپه نين دفته لایق شکیلى اثرلريندن بيرى ده قارتال و يا شاهین شکیلى اولان يومرو قيزيل کاسادير کى، قيرمیزی تهر و يوشاق قيزيلدان قايريلميش و ايچهریدن کفينده گؤزل ناخيشلى، ۱۶ قسمته بؤلونموش و هر بؤلوم بير هندسى ناخيش شکیلنه ساليئميش بير دایره واردير. بو کاسانين ائشیک قسمتینده آياق اوستونده دوران و دؤرد دفعه تکرار اولان بير قارتال و يا شاهین شکیلى دير کى، کاسانين دؤوره سيني بزه ميشدير، قالان يئرلرایسه بوشدور.

دؤرد شاهینين بدنلرى آزاجيق قابارى دير و گؤرونوگو کيمى داخيلدن دويولمه واسطه سيله قابارييلميشدير، شاهینلرين باشلارى ايسه، داها چوخ چکيشله نرک، تام قابارى شکیل آليب، کاسانين خارىخى سطحيندن ائشیکه چيخميشدير.

بو کاسادادا گؤردوگوموز کيمى، قابلارداکى حيوان شکیللرينين آرخادان دويولوب قابارييلاراق، شکیل حاليندان چيخيپ، تام حيوان شکیلينده وئريلمه سى تکجه مارليک تپه خزينه سى اثرلرى دئييل، واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالک اولموش گؤسترديگيميز منطقه لردن الدهه ائديلميش تاريخى اثرلرين اکثرينده دقتى جلب ائدير، يعنى واحد هنر آتمسفرينين عمومى اؤزلليکلريندن بيرى

اولموشدور.

نسبتاً آز قاباری اولان شاهینلرین بدنلری، قانادلاری، داها چوخ قاباریلمیش و ایچلری بوش اولان باشلاری قازما اصولوایله گؤزل ناخیشلارلا بزئمیشدیر. شاهینلر جانلی، دیری، باخیشلاری بئله حیاتی و نفوذ ائدیجی دیر.

کاسانین لبه سینین آلتی دؤور تا دؤور بیر لئنت کیمی ناخیشلا اؤرتولموشدور کی، هؤروک واری اوچ خطدن هؤرولموشدور. بو خطلرین هر بیر اوج موازی خطدن یارانمیشدیر. ناخیش اولدوقجا مهارت و اوستالیقلا قازیلیمیشدیر.

آرخادان دؤیمه اصولوایله قابتماق، قازما یولوایله ناخیشلاماق، عمومیتله مثالی اریتمک، اوندان حیاتین مختلف ساحه لری، او جمله دن عادی حیات و سایطی، زینت و بزک شئیلری دوزلتمک اوچون فلزایله علاقه دار چشیدلی هنر و ایش اصول لاریندان استفاده ائتمک مارلیک تپه خزینه سی شئیلریندن آیدین گؤرون دوگو کیمی، واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش بیلگی میز بوتون منطقه لرده، او جمله دن بوگونکو شمالی آذربایجاندا م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسی و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده ده گئیش یا ییلیمیشدیر. ش.ح. صادقزاده اؤزونون "قدیم آذربایجان بزکلی" آدلی اثرینده شمالی آذربایجانین همین دؤور مثالی ایشلریله علاقه دار یازمیشدیر: "تونج اشیالارین تدقیقی گؤسته ریر کی، اؤیرندیگیمیز دؤورده قدیم اوستالار مثالی اریتنی لرین سجه هیوی خصوصیتلری ایله یاخشی تانیش اولموش و اونلاردان ان مختلف مقصدلر اوچون اشیالار حاضرلاما قدا استفاده ائتمیشلر. بزک شئیلرینین حاضرلانماسیندا سورمه دن، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده ایسه دمیردن استفاده ائتمیشلر. اونلار تونجدان امک آلتلری، سلاح، بزک شئیلری و قابلاری حاضرلامیشلار ....

مثالی اشیالارین حاضرلانماسی مثالی ایشلتمه صنعتی نین بیر نچه - مثالی اریتمه، تۆکمه، دؤیمه، کسمه، سیخما، جالاما و ضرب ائتمه کیمی آردیجیل مرحله لری ایله باغلی دیر." □ □ □

حیات افسانه سی پیاله سی

قیزیلدان قایریلمیش بو اوجا، آغزی گئن و تکی نسبتاً دار پیاله نین خارجی سطحینده دؤرد سیرا ناخیشلار قازیلاراق، تصویر اولونموشدور. بو سیرالار، نظره گلن، بیر داغ کئچیسینین حیاتی و اونونلا علاقه دار اولان حادثه لر و حیوانلارلا ایلگیلیدیر. بو دؤرد سیرا ناخیشلار، آشاغیدان باشلایاراق، بونلاردان عبارت دیر:

۱ - پیاله نین لاپ آشاغیسیندا اوچ مرگب خطدن (هر بیر اوج موازی خطدن یارانیب)

ھۆرولموش و پيالەنن اطرافىنى آشاغى قىسمتدە بىزەمىش نواردان يوخارىدا بىرىنجى سىرا ناخىشلار گليركى، بىر داغ كىچىسى بالاسىنى دىلىلە اوخشاير و او آناسىنى امير. بو صحنە پيالەنن اطرافىندا دۇرد دفعە تىكرار اولموشدور. بو صحنە رمىزى اولراق، بالاجا داغ كىچىسىنىن حياتىنىن باشلانقىجىدور. بو بىش عىنى تصوير خصوصى اينجە ناخىشلارلا قازما اصولوايلە بىزىمىشدور.

۲ - اوندان يوخارى سىرادا بۇيولموش بالاجا داغ كىچىلىرى ايكي مختلف جەتلەردن بىر آغاچا دىرماشاراق، اونون يارپاقلارىندان يىيىرلر. قىرەدوركى، بو كىچىلىرىن اوزون قوپروقلارى واردور، بودا اونلارىن داغ كىچىسى اولماسىنى شىبە آلتىنا آلىر، لاكىن بو كىچىلىرىن بدنلرىنن ناخىشلارى آشاغىداكى آنا كىچىنىن ناخىشلارى كىمىدور، ھەمدە بونوزلارى ارىك كىچى و يا تەكە بونوزلارىنا بىزەيىر. آغاچا دىرماشىب يىن قوشا كىچى صحنەسى پيالەنن اطرافىندا، آغاچلا بىرلىكدە، اوچ دفعە تىكرار اولموش و كىچىلر و آغاچلارىن ھەرسى اۆزلىرىنە اويغون ناخىشلارلا بىزىمىشلر.

۳ - اوچونجو سىرادا، سىرايا دوزولەرك آرد - آردا گىدن آلتى قابان - وحشى دوزول و اونلارىن اوستوندا ھاۋادا اوچان قوش، يقىن قوزغونلار، اوچان حالدا، اوزاقتا اولدوقلارى اوچون كىچىك، تصوير اولونموشلار. قابانلار و قوشلارىن ھەربىرى اۆزلىرىنە خاص قازىلمىش جىزگىلرە بىزىمىشلر. قابان شىكىلى مارلىك تپە اثرلرىنن تونج قابلارىندا مشاھدە اولونور.^۱ قابان مارلىك تپە منطقەسىندە بو گوندە ياشايان حيوانلاردان بىرىدور.

۴ - دۇردونجو و سونونجو سىرادا اوچ جوت قوزغون تصوير اولونموشدوركى، ھەربىرى جوت اوز - اوزە داياناراق، بىر لىشى يىمىك حالىندا دىرلار. بو لىش، بونوزوندان آيدىن اولدوغو كىمى، ۱۱ ياشىندا اولان داغ كىچىسىدوركى، يوخارىدا گۇستردىگىمىز قابانلار واسطەسىلە اولدورولموش و ايندى قوزغونلارىن خۇرەگى اولموشدور.

قوشا قوزغونلار صحنەسى پيالەنن اطرافىندا اوچ دفعە تىكرار اولموشدور. قوزغونلار و داغ كىچىسىنىن لىشى اۆزلىرىنە مخصوص ناخىشلارلا قازما اصولوايلە بىزىمىشدور. ھەربىرى قارشى - قارشىيا دايانان قوزغونون آراسىندا بىر ستونا بىزىر شىين قاباغىندا حيوانا بىزىر وارلىق واردوركى، احتمال داغ كىچىسى بالاسىدوركى، تازا دوزولموش و داغ كىچىسىنىن حياتىنىن تازادان باشلانماسىنى رمىزى شىكلە نشان وئىر.

پيالەنن لىبەسى و آشاغىسىنى عىنى قورولوشدا اولان لىنت - نوار احاطە ائتمىشدور. اوچ موازى خطدن يارانمىش ھەربىرى اوچ لىنت ان قىدىم دۇرلردن قىز و قادىنلارىن اوزون ھۆرولموشلرىنى ھۆرولدوگو كىمى ھۆرولموشدور.

پيالەنن ايچىنىن كفىندە بىر دايرە واردوركى، حصير كىمى توخونموش ناخىشلارلا مالكدور.

□ □ □

ایلاهلر ناخیشلی کاسا

مارلیک تپه نین بو قیزیل کاساسی صدمه گوروب و معین حیصه لری آرادان گئتمیشدیر. کاسا نازیک قیزیلدان قایریلمیش و اوستونده کی ناخیشلار قاباریدیر. کاسانین خارجی سطحینده ایکی خیالی، افسانه وی و فانتاستیک شکیل واردیر کی، اونلارین بیرینین باشی قادین و بدن نین قالان حیصه لری حیوان شکلینده دیر، اوزونونده قانادی واردیر. ایکینجی شکیلین باشی و بدن کیشی شکلینده دیر، آنجاق ایکی جوت بویوک قانادی واردیر. بو ایکی خیالی وارلیق بیر - بیرله گؤروش حالیندادیرلار. آروادین قادینا، کیشی نین ایسه کیشییه مناسب بؤرکلری واردیر. بو ایکی خیالی وارلیق بیر - بیرله گؤروش حالیندا تصویر اولموشدورسادا، قارشیا باخیرلار.

تصویر ائتدیگیمیز بو صحنه کاسانین اطرافیندا ایکی دفعه تکرار اولموشدور. شکیللرده کیشینین ایکی جوت قانادی، قادینین ایسه یالیز بیر قانادی گؤرونور. هر ایکی شکیلین آراسیندا یئره قویولموش گول قابی و اونون ایچینده گولر نظره چارپیر.

کاسانین لبه سینده دؤرد تئل ایله (هر تئلی اوچ موازی خطدن یارانان) هؤرولموش بیر لئنت واردیر کی، قابین آغزینین اطرافینی احاطه ائدیر. قابین آلتینا یاخین خصوصی ناخیشلی بیر نواردا واردیر کی، قابین دؤوره سینه چکیلیمیشدیر. کاسانین داخلیندن تکینده شکیلده گؤردوگونوز دایره وی بیر هندسی ناخیش واردیر کی، اونا بنزر ناخیشلاری او بیر مارلیک تپه اثرلرینین بعضیلرینده ده گؤرموشوک، ناخیش ریاضی اصولوایله جیزیلیمیش، دقیق و دقته لایق دیر. □ □ □

۲- گوموش قابلار

مارلیک تپه دن کشف اولموش گوموش قابلارین چوخو صدمه گوروب خاراب اولموشدور. اونلارین بیر سیراسی بو گونون قورولاری - چایدانلاری نین ایشینی گؤرموشدور. بونلارین بدنلری اساساً گیرده، اورتالاری قارینلی، لوله لری اولدوقجا اوزون و اوستو آچیق اولموش و آیریجا قایریلاراق قورولارا یاپیشدیریلیمیشلار. بو قورولارین، فیکریمیزجه، حتماً قولپلاری دا اولموش و اونون قالیغی قورولارین بیرینده گؤرونور، بو قولپ قورونون ایچینده کینی تۆکمک اوچون لازم ایدی.

بو مارلیک تپه قورولارینین خارجی سطحلرینده هئچ بیر ناخیش گؤرونمور، لاکین اوردان بیر قورودا کشف اولموشدور کی، شکیلی تامامیله گؤستریدیگیمیز قورولار کیمی دیرسه، خارجی سطحی گؤزل ناخیشلارلا بزئمیشدیر. بو قورونون لوله سی قیزیلداندیر و سونرادان قورو یا یاپیشدیریلیمیشدیر. قورو پاسلانیب سادا، شکلینی ساخلامیش و تکی سینمیشدیر.

قورونون خارجی سطحینده کی اینجه ناخیشلار نازیک بیر قیزیل ورقه اوزه رینده دیر کی، قازیلما اصولوایله یارانمیش و سونرا ورقه قورونون بدنینه، احتمال جوش وئرمک و یا بیر ماده واسطه سیله